

ANUARIO DE ESTUDIOS MEDIEVALES
49/2, julio-diciembre de 2019, pp. 847-882
ISSN 0066-5061

RESEÑAS

Lola BADIA, Lluís CIFUENTES, Sadurní MARTÍ, Josep PUJOL (eds.), *Els manuscrits, el saber i les lletres a la Corona d'Aragó, 1250-1500*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2016, 272 pp. (Textos i estudis de cultura catalana; 210). ISBN 978-84-9883-861-9.

Les vuit contribucions recollides en el present volum, que tenen l'origen en una jornada d'estudi celebrada a la Universitat de Barcelona el 24 d'octubre de 2014, han estat escrites per investigadors que, amb una sola excepció, estan vinculats al Grup Narpan, beneficiari de diversos projectes de recerca finançats pels corresponents ministeris espanyols i reconegut com a Grup de Recerca Consolidat per la Generalitat de Catalunya. Es tracta, doncs, d'un producte "d'escola" que respon als interessos científics del grup i que ofereix alguns dels fruits de la recerca promoguda i desenvolupada en el seu si. De fet, en la breu "Presentació" que encapçala el llibre, els editors reconeixen en els treballs aplegats un caràcter "programàtic", atès que tots *comparteixen una mateixa orientació metodològica* (p. 8), això és, l'estudi de la materialitat dels textos i dels seus processos de còpia, difusió, circulació i recepció. No és, evidentment, ni una novetat ni un cop de timó, ans una reafirmació d'una de les principals perspectives de recerca que ha caracteritzat les aportacions del grup, el qual, a la "Presentació" de l'anterior volum que havia produït (*Transllatar i transferir: la transmissió dels textos i el saber*, Santa Coloma de Queralt, Obrador Edèndum, 2010), afirmava que els seus integrants *treballen en l'edició, la interpretació i la divulgació de les lletres catalanes dels segles XIII al XV* (p. 7). La continuïtat entre els dos volums, tant pel que fa a les temàtiques abordades com a les metodologies utilitzades, és més que evident, i no cal dir que són essencialment les mateixes que han guiat el treball dels membres del grup des dels anys noranta del segle passat, amb Lola Badia al capdavant.

Malgrat que es tracta d'un volum més breu i circumscrit que el seu predecessor, les aportacions que inclou demostren que les opcions metodològiques i científiques proclamades continuen sent necessàries per avaluar (o reavaluar) qualsevol sector del llegat literari –entès en el sentit menys restrictiu del concepte– de la Baixa Edat Mitjana a casa nostra. La nòmina de col·laboradors del volum combina investigadors de llarga trajectòria com Miriam Cabré, Lluís Cifuentes o Albert Soler, veus ja consagrades com les de Marta Marfany o Francesc J. Gómez i incorporacions més recents com les de Gemma Pellissa o María Victoria Rodríguez Winiarski.

Cal dir, tanmateix, que la focalització del llibre en l'estudi de la transmissió material dels textos catalans medievals admet, és clar, diversos tipus d'aproximacions i possibilitats d'anàlisi, i també una alta varietat de gèneres i branques del saber. D'entrada, els editors ja classifiquen les aportacions en quatre "calaixos": en primer lloc hi ha tres treballs relacionats amb *la tradició poètica occitanocatalana dels segles XIII i XIV*; a continuació dos que aborden l'estudi *dels textos del sector científicotècnic*, dos més que aprofundeixen en *la recepció catalana de Dante i Petrarca* i, finalment, un darrer que retorna sobre la tradició manuscrita de les obres de Ramon Llull, *un continent a part dins del nostre patrimoni textual*.

D'aquests articles, n'hi ha que es concentren en l'estudi d'un sol manuscrit. És el cas del darrer, signat per Albert Soler i Anthony Bonner, que constitueix una rellevant aportació a l'anàlisi del manuscrit més antic que ha transmès el *Llibre de contemplació* de Ramon Llull, avui dia dividit en dos toms (ms. A 268 Inf. i D 549 inf. de la Biblioteca Ambrosiana de Milà). Soler i Bonner s'interessen per la descripció de l'aparat gràfic del còdex, les particularitats del qual els permet demostrar la importància del manuscrit com a unitat bàsica de concepció i transmissió dels textos lul·lians. D'altra banda, Marta Marfany ofereix una acurada anàlisi d'una poesia consolatòria autògrafa de 1348, copiada en un foli de guarda d'un *Liber curiae* conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. L'article inclou una edició semidiplomàtica i una traducció del text. Encara que es tracti de la composició d'un poeta aficionat i que s'hagi conservat incompleta, l'estudi de la còpia, que té caràcter d'esborrany, permet copsar l'estat de la llengua i de les convencions poètiques de mitjans segle XIV. Per la seva banda, Miriam Cabré i M. Victoria Rodríguez Winiarski també fonamenten la seva aportació en l'anàlisi d'un sol còdex, en aquest cas el famós recull narratiu de París-Carpentràs, que constitueix el *context manuscrit* del text que els interessa, el *Conte d'amor*. Les investigadores demostren de forma convincent que l'estudi d'aquest context manuscrit, al costat del marc romànic en què s'integra l'obra, permet obrir noves vies de descripció i interpretació no només d'aquest text sinó també del conjunt de la narrativa en vers occitanocatalana.

Les altres contribucions se centren més aviat en gèneres o en tradicions manuscrites d'ampli abast. Gemma Pellissa analitza la transmissió de la ficció sentimental catalana, una *moda literària que es consolida a la segona meitat del segle XV* (p. 57) i que, a diferència de la castellana, es canalitza sobretot mitjançant manuscrits. L'article de Lluís Cifuentes, que és el més extens del llibre, proposa una caracterització i descripció dels receptaris mèdics baixmedievals, un *gènere vernacle* segons l'autor. Cifuentes reivindica la importància d'aquests textos per a la transmissió del saber i per a la història de la medicina occidental, alhora que advoca per una anàlisi que tingui en compte els seus contextos manuscrits, sense els quals no es pot entendre ni la funció ni el sentit d'aquests productes, i que superi en conseqüència les limitacions i els prejudicis que la crítica ha exhibit fins ara. En canvi, Montserrat Cabré, l'única autora no vinculada als projectes del grup, signa una més que interessant aportació sobre els testimonis manuscrits catalans dels textos vinculats a Trota, la metgessa salernitana del s. XII, així com les mencions a la seva autoritat, especialment referida a la ginecologia i l'obstetrícia.

En darrer lloc, Francesc J. Gómez i Romana Brovia examinen la disseminació manuscrita de Dante i Petrarca a la Corona d'Aragó. Mentre el primer s'interessa essencialment pels testimonis que posen de manifest l'ús de la *Commedia* com a text escolar per part de diversos estaments laics, mitjançant és clar la còpia i la lectura de còdexs glossats, la segona, partint de les dades disponibles, avalua la fortuna manuscrita de Petrarca en terres aragoneses i conclou, d'una banda, que la seva penetració arriba amb trenta anys de retard en relació amb altres territoris europeus i, de l'altra, que hi escassegen o hi manquen totalment les traduccions vulgars i les compilacions o reelaboracions dels seus textos, tan habituals en altres latituds.

FRANCESC TOUS
Universitat per Stranieri di Siena

Eduardo CARRERO SANTAMARÍA, *La catedral habitada. Historia viva de un espacio arquitectónico*, Barcelona, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2019, 439 pp. ISBN 978-84-947993-3-4.

Las catedrales son uno de los legados más valiosos que nos ha dejado la Edad Media. Su contundente fábrica –por lo general, de origen medieval, aunque modificada por ulteriores reformas y restauraciones–, destaca en la trama urbana de las ciudades que las albergan. Desde hace décadas, un buen número de trabajos se ha ocupado de desentrañar su historia, el arte que atesoran, la composición e influencia de los cabildos que las servían o su proyección económica, cultural y asistencial. Entre todas esas iniciativas, una de las más interesantes es la del profesor de Historia del Arte Medieval de la Universitat Autònoma de Barcelona, Eduardo Carrero Santamaría. Especializado desde hace años en el estudio de la funcionalidad espacial de los conjuntos catedralicios, el presente libro es un excelente y muy necesario trabajo de síntesis, que condensa toda su experiencia investigadora.

El título de la obra anticipa ya, mediante varios términos clave, los que son sus contenidos principales. Así, la protagonista es una catedral a la que se califica de “habitada”, expresión con la que fundamentalmente se alude a las innumerables dependencias que estos edificios albergaban, pero que bien podría referirse también al abundante elemento humano –clero capitular, fieles, empleados– que en uno u otro momento transitaba por ellas. En segundo lugar, se recalca que su historia es una “historia viva,” porque estos templos se han adaptado a las exigencias de cada nuevo periodo histórico y a los consiguientes cambios en la gestión de sus espacios. Finalmente, se alude a un “espacio arquitectónico”, pues, en efecto, la arquitectura catedralicia es el hilo conductor de todo el texto. El autor deja claro que lo que ha primado en su trabajo es el porqué de esos marcos escénicos, dejando en un segundo plano el cuándo y el cómo. Lejos de abordar el estudio de los estilos artísticos y sus cronologías, aquí lo que se privilegia es el análisis de los usos y formas que los lugares de la topografía catedralicia adoptaron a lo largo de los siglos.

El libro se estructura en tres apartados: “La gestión del espacio litúrgico”, “La catedral y el rey” y “La Arquitectura de la vida cotidiana”. El primero pone el acento en los escenarios del culto en los que se desarrollaba la más que compleja liturgia catedralicia. Presbiterios, coros, transeptos, claustros y capillas funerarias desfilan por sus páginas y ayudan a explicar la estrecha relación existente entre liturgia y arquitectura. El segundo capítulo analiza los escenarios utilizados por el poder regio para exhibirse, a través de ceremonias de coronación, reuniones de Cortes o juras del heredero. Por último, se repasan los escenarios que proyectaban a la catedral fuera de sus muros y la acercaban a la sociedad y al entorno urbano en que vivía: bibliotecas, escuelas, comedores para pobres o parroquias insertas en el propio edificio catedralicio son ejemplo de ello.

Afirma Carrero que *en una Europa de catedrales, cada catedral es única*. Nada más cierto, pues sin negar que todas se parecen, es obvio que, como sucede con las estructuras capitulares, entre ellas hay particularidades y diferencias apreciables. De ahí el gran mérito de su obra, que establece un esquema básico, un patrón común en cuanto a los orígenes, desarrollo y progreso de la catedral en su conjunto, sin renunciar a comparar perfiles y rasgos distintivos en cada uno de los ámbitos temáticos

mencionados. Se sirve para ello de la información ofrecida por estatutos capitulares, ceremoniales y crónicas, que le permiten, partiendo de la situación actual, viajar de forma retrospectiva hasta recuperar, en lo posible, la imagen medieval original. A ello ayudan también las 85 ilustraciones –fotografías antiguas y recientes, planimetrías, grabados– que facilitan la comprensión de los numerosos ejemplos aportados, alusivos a catedrales de España, Francia, Inglaterra o Portugal.

Todo ello permite solventar las dificultades apuntadas por el propio autor en el sentido de que *cuando visitamos una catedral, visitamos un escenario de lectura muy complicada tras el paso de varias centurias*. De ahí el indiscutible mérito de un libro que, amén de moverse hábilmente entre el rigor científico y la amenidad, está llamado a convertirse en una obra de referencia y consulta obligada para cuantos deseen entender el pasado y el presente de unos edificios que, sin duda, son *paradigmáticos de la identidad histórica y cultural europea*.

MARÍA JOSÉ LOP OTÍN
Universidad de Castilla-La Mancha

Joan DOMENGE MESQUIDA, Jacobo VIDAL FRANQUET (eds.), *Visurar l'arquitectura gòtica: inspeccions, consells i reunions de mestres d'obra (s. XIV-XVIII)*, Palermo, Edizioni Caracol, 2017, 339 pp. (Tracciatti. Storia e costruzione nel Mediterraneo; 15). ISBN 978-88-98546-74-9.

El passat desembre de 2017, l'editorial palermitana *Caracol* publicava un volum sobre visures o inspeccions en l'arquitectura gòtica de l'antiga Corona d'Aragó, coordinat pels professors Joan Domenge i Jacobo Vidal. Es tracta d'un aplec de 10 contribucions, de diferent extensió i abast, totes elles acompanyades pels respectius apèndixs documentals. En l'àmbit de les arts, el tema no havia suscitat gaire atenció ni havia estat objecte d'estudis monogràfics com els que es reuneixen en aquest volum.

El llibre comença amb un text introductori d'ampli abast, signat pels editors, que planteja d'entrada el significat del terme “visurar” i dels seus equivalents (“mirar”, “reconeixer”, “inspeccionar”) en la documentació artística catalana. Tot seguit analitzar l'enorme diversitat de visures arquitectòniques que es feien i s'intenta comprendre quan, per què i com es duïen a terme aquests peritatges sobre els edificis medievals, tant a l'Edat Mitjana com posteriorment. La tasca és ambiciosa, ja que la varietat de reconeixements és amplíssima: reunions de mestres abans de l'inici o de la continuació d'una fàbrica important, viatges per veure obres i prendre'n traces, peritatges per diagnosticar els desperfectes patits per un edifici i proposar solucions, exàmens per taxar el valor i la qualitat d'una obra ja feta, etc. Així mateix, s'analitza com es feien les consultes als mestres, qui els elegia, com se sufragaven les despeses, quan calia convocar-los a peu d'obra o quan era suficient fer les preguntes a distància, mitjançant la utilització de dibuixos, maquetes o instruccions escrites, en quins casos es creava el càrrec d'un veedor que tingués cura habitual d'una o diverses obres, etc. En definitiva, un capítol introductori que és un llibre per ell mateix.

Tot seguit, Joan Domenge i Marc Sureda actualitzen els coneixements sobre les conegudes consultes de la catedral de Girona, realitzades el 1386 i el 1416.

A banda de fer-se un repàs complet de les fonts documentals, es posa èmfasi en el període immediatament anterior a la primera reunió (1370-1386), inclosa la vinguda d'un primer visurador procedent de Narbona (mestre Vesian de Cadinhac). A més de la reedició dels documents originals, es transcriuen íntegrament alguns fragment citats per la historiografia, però que romanien inèdits i que permeten entendre el que envolta les dues consultes. Cal ressaltar que no sols es fa menció dels mestres d'obra convocats en les diverses reunions, sinó també dels eclesiàstics que pogueren influir en cadascuna de les decisions segons el seu posicionament i força en el si del capítol. Queda palès, doncs, que ambdues visures van estar fortament condicionades per les tensions del col·legi canonical i per la realitat político-eclesiàstica del moment en què es produïren. Les opinions i reflexions tècniques i estètiques d'alguns dels mestres, doncs, poden ser matisades en aquest sentit.

Jacobo Vidal aborda extensament la visura d'un edifici eclesiàstic però no de culte, com és el palau episcopal de Mallorca, que l'any 1391 fou examinat pels mestres Guillem Ses Oliveres, Pere Morey i Jaume Francesc, els quals van "encercar" el palau per observar-ne les deficiències amb deteniment. Vidal edita per primer cop el text conservat a l'Arxiu Capitular de Mallorca, que resulta difícil d'interpretar amb precisió degut a les transformacions gairebé totals sofertes pel palau primitiu, construït originalment sobre restes andalusines.

Magda Bernaus s'enfronta al repte que tingueren els jurats i oficials reials de Barcelona a l'hora de valorar els estralls provocats pels sismes del 1428 en les estructures dels principals edificis de la ciutat. Els palaus reials major i menor, la catedral o l'església de Santa Maria del Pi foren alguns dels monuments inspeccionats. Després d'una visió general, Bernaus centra la seva investigació en tres fets concrets. El primer és la necessària visura de la llotja de mercaders de Barcelona, obra dirigida per Marc Safont en el moment dels sismes, el qual hagué de reparar diversos desperfectes, prèviament avaluats pels mestres Martí Tomàs, Pere Llobet i Bartomeu Gual. Seguidament, la inspecció del castell de Castellví de Rosanes permet constatar l'aplicació que Bartomeu Gual proposà solucions idèntiques a les que s'havien emprat a la llotja de mercaders. En tercer lloc, Bernaus planteja el paper rellevant que va tenir aquest darrer mestre com a visurador, ja que va intervenir en moltes inspeccions, dins i fora de la Ciutat Comtal.

Lluny de la capital, a Cervera, els dubtes i conflictes en la construcció de l'església arxiprestal de Santa Maria van motivar una sèrie de visures i consultes que es perllongaren durant una quarantena d'anys (1442-1486). Pere Beseran estudia tota la documentació coneguda al respecte, que afecta tant la construcció de la nau i el campanar, com algunes de les capelles laterals. Les diverses consideracions aporten nova llum a alguns dels moments més foscos de la construcció d'aquesta "quasi catedral" de la terra ferma, en contrast amb l'extens coneixement que es té del procés de l'obra al segle XIV. Referit també a les terres de ponent, Antoni Conejo comenta el procés complet de "denúncia, visura, judici i sentència" de les obres de fonamentació de l'antic Hospital de Santa Maria de Lleida, iniciades el 1454. Les obres patiren tantes dificultats que vers 1485 estaven quasi aturades. L'any 1507 s'arriba a un conflicte total, quan alguns picapedrers es neguen a seguir treballant perquè consideren que els procediments seguits fins llavors eren incorrectes i es posen en contacte amb el prestigiós mestre de la Seu Vella, Antoni Queralt. A l'altre costat, Antoni Gondàngels

i alguns artesans més defensen l'obra realitzada. Per aquest motiu són cridats els mestres Joan Safont, Joan de Ganxa i Pere Labro, que juntament amb Queralt i d'altres denunciants, emeten un informe desfavorable, a partir del qual calgué refer l'obra. Més cap al sud i més tard, l'any 1536, els jurats Joan Pujol, Francesc Torner i Alfonso Alfaig posen en entredit les obres que el mestre Guerau Capdevila havia dut a terme en l'església parroquial de Móra d'Ebre, i formulen una sèrie de preguntes en forma de qüestionari a diversos pedrapiquers i habitants de la vila. El resultat és un extens document, editat i analitzat per J. Vidal, que permet entendre alguns dels problemes constructius i d'execució generats per una obra, encara gòtica, a la primera meitat del cinc-cents.

Les tres aportacions restants, centrades sobre Mallorca, plantegen la necessitat de visurar edificis gòtics deteriorats en època moderna. En primer lloc, Joan Domenge s'ocupa de la catedral de Mallorca i comenta alguns reconeixements efectuats entre els anys 1581 i 1668. Aquets peritatges es consideraven necessaris per a la conservació de "l'obra nova", que presentava moltes més deficiències que no pas "la vella", començada a inicis del segle XIV. Calgué visurar voltes, arcbotants, façana, etc., tal com es pot comprovar als documents inèdits de l'Arxiu Capitular que es donen a conèixer. Als darrers vint anys del segle XVII també fou necessari convocar una sèrie de reunions de mestres per visurar la coberta de llotja de Palma. Enric Dilmé analitza el debat tingut entre els partidaris de reparar el terrat pla i els que preferien construir-hi una teulada a sobre. Les diverses consideracions tècniques que fan els mestres constitueixen una veritable lliçó sobre els avantatges i inconvenients de cadascuna de les solucions proposades. El volum es tanca amb un estudi de Marià Carbonell sobre tres visures a l'església de Sant Nicolau de Palma, efectuades els anys 1710-1711 en un moment de reconstrucció de l'antic temple medieval. Carbonell també publica el text de dues visures més, una relativa a l'església del convent del Socors (1679) i una altra a la parròquia de Sant Miquel Arcàngel (1717). Tots aquests casos serveixen per reflexionar sobre les intervencions d'època moderna en edificis medievals, i per entendre com aquestes acaben condicionant el seu aspecte actual.

Sens dubte, un dels principals mèrits del volum és posar en primer pla els reconeixements i dictàmens com a font d'informació rellevant per al coneixement de l'arquitectura medieval i moderna. Aquests textos mai no havien estat considerats per part de la historiografia una font primordial, tret potser de les cèlebres reunions medievals de Girona. La seva anàlisi i l'aportació de nombrosos exemples, revela sens dubte que són documents interessantíssims per copsar no sols la problemàtica econòmica de les construccions, sinó també aspectes de caràcter tipològic, tècnic i fins i tot "estètic". Així mateix, permeten endinsar-se en la mentalitat dels constructors i promotors d'aquests edificis. El corpus s'ha iniciat de manera sòlida; cal només esperar que en el futur es puguin localitzar nous documents que ajudin a perfilar altres aspectes de la construcció gòtica.

MIQUEL ÀNGEL FUMANAL PAGÈS
Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca

Michel HÉBERT, *La voix du peuple. Une histoire des assemblées au Moyen Âge*, París, Presses Universitaires de France, 2018, 307 pp. ISBN 978-2-13-073611-0.

En 2013, Michel Hébert, Profesor de Historia Medieval en la Universidad del Québec en Montréal, publicó su obra *Parlamentar. Assemblées représentatives et échange politique en Europe occidentale à la fin du Moyen Âge*, un libro de gran relevancia historiográfica que, a lo largo de casi 700 páginas y sobre la base de un corpus de fuentes y bibliografía que por sí solo ocupaba cerca de 80 páginas, ofrecía un análisis comparativo de conjunto del desarrollo de las asambleas representativas en el Occidente Medieval, obteniendo un merecido reconocimiento en los medios académicos, lo que hizo que se agotase en poco tiempo, dando lugar a una reimpresión en 2018.

A la vista de este precedente, bien podría pensarse que *La voix du peuple. Une histoire des assemblées au Moyen Âge*, un libro de unas 300 páginas en formato de bolsillo viniera a ser un mero resumen del anterior destinado a un público menos especializado, cubriendo las necesidades divulgativas resultantes de una obra de la singularidad, complejidad y extensión de la primera, dirigida al público académico especializado. Sin embargo, más allá de cubrir esa función divulgativa, estamos ante un texto concebido con la perspicacia adecuada para contribuir a justificarse por sí mismo, al precisar y clarificar problemas que acaso podían quedar un tanto diluidos en la primera obra dentro del océano de su enorme riqueza analítica.

Tal como señala el autor, su objetivo fundamental es exponer de un modo sintético y, en cierta medida, esquemático, pero, a mi modo de ver, extremadamente útil y eficaz, un cuadro conceptual que permita sobreponerse al doble problema de la enorme fragmentación bibliográfica que caracteriza el tema de las asambleas representativas medievales y de la predeterminación analítica que supone abordar su estudio desde una perspectiva demasiado teleológica. Esta supone la tendencia de reconducir la aproximación a las situaciones concretas al paradigma evolucionista de su relación con los orígenes de las democracias contemporáneas de las que los medievales nunca pudieron saber nada. Para ello, el autor dará preferencia a la toma en consideración de ideas jurídico-políticas que formaron parte de un patrimonio intelectual ampliamente compartido en Occidente y a su aplicación concreta en función de exigencias y necesidades específicas de orden social, fiscal, económico, político, jurídico e institucional a las que se dio respuesta a partir de los procedimientos asamblearios al margen de cualquier teleologismo impropio.

Esta perspectiva –que podemos considerar como el motor esencial que impulsa este trabajo– queda completada por la aplicación de un enfoque privilegiado, que es el que procede de los métodos y temas propios de la comunicación simbólica que evita quedar demasiado limitado por el análisis propio de una mera historia de las ideas políticas.

Esto se despliega en nueve capítulos, comenzando por los tres en los que se abordan las principales etapas de las asambleas representativas que culminan en lo que el autor enuncia como *el momento parlamentario* que sitúa a mediados del siglo XIV, con todo lo que tiene de fenómeno común por su sentido de fondo y por su enorme diversidad por lo que se refiere a sus formas de expresión concretas. Siguen otros tres capítulos que atienden a los tres grandes campos conceptuales que considera el autor como esenciales en la comprensión del significado del fenómeno representativo:

el consentimiento, la soberanía y el pueblo, con toda la compleja casuística conceptual que cada una de estas cuestiones conlleva. Por último, otros tres capítulos abordan lo que se puede entender en términos de la ejecución de la práctica representativa y sus correspondientes manifestaciones de puesta en escena.

En suma, una obra que, si bien para muchos servirá para disponer de un instrumento accesible y riguroso a un problema esencial de la historia de Occidente como es el fenómeno de sus asambleas representativas, para algunos servirá para afinar la formulación de preguntas necesarias para un tema complejo con mucha proyección historiográfica por delante.

JOSÉ MANUEL NIETO SORIA
Universidad Complutense de Madrid

Nikolas JASPERT, Imke JUST (eds.), *Queens, Princesses and Mendicants. Close Relations in a European Perspective*, Zürich, Lit Verlag, 2019, 301 pp. (Vita regularis - Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens im Mittelalter. Abhandlungen; 75). ISBN 978-3-643-91092-9.

En las últimas décadas se ha consolidado con fuerza una potente línea de investigación basada en el estudio del poder desempeñado por las reinas en sus múltiples facetas. Entre ellas, se ha destacado como característicamente “reginal” la de la construcción de modelos espirituales propios y de la memoria familiar y dinástica, proyectada a través del mecenazgo, la fundación y la promoción religiosa, un campo de enorme importancia en el mundo medieval. Por otro lado, si hoy se encuentra tematizado en el centro de muchos proyectos de investigación el vínculo especial del poder reginal con la espiritualidad medieval y con sus movimientos e instituciones monásticas, es también porque, en paralelo al ascenso del interés por la acción de las reinas, el estudio de la espiritualidad del Occidente medieval y del papel de las mujeres en ella ha vivido asimismo una sorprendente renovación metodológica y de contenidos, no sólo pero también en clave de género.

Queens, Princesses and Mendicants se sitúa precisamente en esta encrucijada historiográfica. La obra es fruto de un encuentro celebrado en el año 2016 en la Universidad de Heilderberg, que reunió especialistas internacionales para confrontar experiencias en torno al tema. La introducción al volumen, escrita por los editores (N. Jaspert y I. Just), plantea las premisas metodológicas y los interrogantes que guiaron el encuentro. En primer lugar, se perfila el enfoque renovador desde el que se ha partido y que acoge corrientes de investigación pioneras: frente a la tendencia de la historiografía tradicional a considerar que el patronazgo real estuvo centrado preferentemente en las ordenes benedictinas, los autores sugieren la atracción adicional o incluso aventajada de las élites gobernantes por las tendencias renovadoras de las ordenes mendicantes; frente a la idea generalizada de que el carácter urbano de los movimientos mendicantes favoreció un perfil de promotores procedentes casi exclusivamente de los medios también urbanos, se indaga aquí acerca de las formas y motivos del creciente soporte real a los nuevos establecimientos masculinos y femeninos en las ciudades; y, finalmente, frente a la tendencia a estudiar la relación del monacato

con las cortes en términos de poder masculino, los autores ponen sobre la mesa dos cuestiones esenciales: por un lado, el nuevo enfoque que entiende la monarquía medieval como una forma de gobierno conjunta en la que las reinas y familiares juegan un papel fundamental y, por otro, la constatación de una “agencia reginal” que se destaca como un factor relevante de empoderamiento femenino. Partiendo de estas premisas, el libro intenta dar respuesta a un interrogante principal: ¿Podemos afirmar la existencia de una afinidad generalizada de las reinas y princesas respecto a las ordenes mendicantes en la Europa bajomedieval? ¿Podemos hablar de una tendencia reginal claramente filomendicante a partir del siglo XIII? Las diferentes contribuciones que componen esta obra afinan y matizan una posible respuesta en positivo, pues tienen en cuenta la complejidad de una visión de conjunto y se interrogan en cada caso por el “en qué medida”, “dónde” y “cuándo”. La riqueza del paisaje que finalmente se perfila en el libro no hace sino ampliar horizontes y reconducir la mirada de la investigación hacia retos de futuro.

Resulta imposible resumir aquí en detalle los resultados que aporta cada una de las doce contribuciones a este libro, pero destacan algunos aspectos que las recorren y que invitan a proseguir en la dirección señalada. En primer lugar, un número importante de contribuciones constatan un claro peso cuantitativo y cualitativo de las ordenes mendicantes en su relación con las reinas y otros miembros femeninos de la corte, todo indica que a partir del siglo XIII reinas y princesas se sintieron con frecuencia especialmente atraídas por la nuevas formas de espiritualidad; esta visión general, sin embargo, se ve corregida en mayor o menor grado por algunas contribuciones (J.G. Gøgsig-Jakobsen, A. Rüter, J. Hörmann-Thun and Taxis, I. Just) que señalan para determinadas zonas una menor presencia, o en ocasiones una práctica ausencia de promoción mendicante; en relación a ello, resulta también interesante la cuestión cronológica, los ritmos y continuidades que varían según reinos y regiones, aunque la edad de oro de esa conexión parece transcurrir entre finales del siglo XIII y finales del XIV (N. Jaspert, J. Röhrkasten, J. Burkhardt). En segundo lugar, en un número importante de contribuciones quedan especialmente subrayadas las abiertas manifestaciones de agencia y capacidad política reginal relacionadas con las comunidades mendicantes (M. Mersch, C. Andenna, A.M. Rodrigues, M. Graña, N. Jaspert, G. Klaniczay). En tercer lugar, algunas contribuciones muestran una relevante diferencia de género en las estrategias de las cortes respecto a las ordenes mendicantes, siendo estas la elección preferente de las reinas (A.M. Rodrigues, N. Jaspert). No menos importante parece, en cuarto lugar, la tendencia que establecen otras contribuciones a la creación de redes de promoción espiritual mendicante vinculadas a las reinas (C. Andenna, A.M. Rodrigues, N. Jaspert, G. Klaniczay). En quinto lugar, se dibujan, en figuras concretas de reinas o princesas, “modelos reginales” en relación con las ordenes mendicantes masculinas y femeninas, modelos que ejercerán una amplia influencia dentro de las propias cortes o más en general en Europa y que serán con frecuencia cercanos a experiencias religiosas radicales, algo que se encuentra especialmente subrayado tanto en la contribución de G. Klaniczay como en la de A.M. Rodrigues, pero que planea también en otros capítulos del volumen. Finalmente, a lo largo del libro se esboza, aun de forma tímida pero sugerente, una geografía de la distribución de las influencias de las propias ordenes y de las preferencias promocionales y fundacionales de las reinas y princesas europeas; el panorama de

conjunto parece respaldar el predominio de franciscanos y clarisas en el Mediterráneo y de predicadores y dominicas en Centroeuropa y las tierras del Imperio germánico, a lo que se añaden zonas de peso más equilibrado y otras, en cambio, de marcada ausencia. Se trata de una geografía que se encuentra aun por confirmar y, sobre todo, por interpretar en sus motivos y consecuencias.

En definitiva, la obra llega en buen momento, aporta una visión de conjunto de gran solidez y viene al encuentro de proyectos de investigación, monográficos de revistas y estudios recientes que apuntan en su misma dirección. Ofrece además a la investigación una impostación comparativa e interrelacionada que se establece, como indica el subtítulo del libro, desde una perspectiva europea. Los editores y organizadores del encuentro de Heilderberg son conscientes del amplio camino que queda por hacer e invitan a recorrerlo. Son conscientes también de aquello que representa quizá la única carencia, aun si justificada, de este libro: la necesidad de avanzar en un enfoque interdisciplinar. *Queens, Princesses and Mendicants* es una obra escrita metodológicamente desde la historia y en este sentido es ciertamente restrictiva, aunque invita explícitamente a colaboraciones futuras. Prestaremos, pues, atención a ellas.

BLANCA GARÍ
Universitat de Barcelona

Serena MORELLI (a cura di), *Périphéries financières angevines: institutions et pratiques de l'administration de territoires composites (XIIIe-XVe siècles) = Periferie finanziarie angioine: istituzioni e pratiche di governo su territori compositi (sec. XIII-XV)*, Roma, École Française de Rome, 2018, 488 pp. (Collection de l'École française de Rome; 518/2). ISBN 978-2-7283-1318-1.

Il volume curato da Serena Morelli è il secondo prodotto di una serie di pubblicazioni realizzate nell'ambito del progetto di ricerca *EUROPANGE – Les processus de rassemblements politiques: l'exemple de l'Europe angevine* che, tra il 2014 e il 2018, ha compiuto un'importante indagine sugli ufficiali che operarono nei diversi territori della complessa realtà angioina fra i secoli XIII e XV (<https://angevine-europe.huma-num.fr/ea/fr>). Se con il primo libro della serie, curato da Riccardo Rao, si era puntata l'attenzione sul livello più alto dell'amministrazione, ovvero sul tradizionale tema dei "grandi ufficiali" angioini (<https://books.openedition.org/efr/3015?lang=en>), al centro del presente volume vi è invece l'analisi delle strutture finanziarie a livello periferico. In realtà, come spiegato nell'introduzione al volume, la definizione del tema affrontato dagli autori dei saggi risulta più complessa di quanto si possa pensare in un primo momento. Per via della struttura complessa, composita e priva di un centro organico della compagine angioina, risulta infatti problematico definire in maniera chiara cosa fossero le "periferie finanziarie", in quanto non vi è una coincidenza tra le politiche economiche promosse dai sovrani con un preciso spazio politico-istituzionale. Come sottolineato dalla curatrice del volume, il concetto di periferie finanziarie angioine va quindi inteso in un senso particolarmente ampio. In sostanza, esso include tutto ciò che attiene al sistema di drenaggio, organizzazione e gestione delle risorse sia sotto il profilo più specifico della fiscalità e dei prelievi diretti ed indiretti, sia

per ciò che riguarda l'attitudine, sempre più preponderante negli organismi politico-istituzionali del XIII-XIV secolo, di ricorrere ai prestiti.

Il volume, introdotto da una ricca introduzione di Serena Morelli, include complessivamente diciannove saggi, scritti in francese e in italiano, a loro volta suddivisi in tre distinte sezioni, corrispondenti a tre differenti, ma tra loro interconnesse, linee di ricerca, nonché una breve conclusione del compianto Giuseppe Galasso. La prima sezione, *Les institutions et leur organisation*, dedicata agli aspetti più marcatamente istituzionali della questione, si apre con il contributo di Jean-Paul Boyer, che analizza il ruolo dei giuristi napoletani nel dare legittimità al nascente sistema fiscale del regno, a cavallo tra il Duecento e il secolo successivo. Segue il saggio di Jean-Michel Matz, che sposta l'attenzione sulla trecentesca cancelleria di Angiò-Provenza e sulla sua gestione finanziaria. Va ricondotto al crescente interesse della storiografia francese nei confronti della storia contabile, invece, il lavoro di Hélène Schneider, la quale analizza la nascita della camera dei conti e l'emergere di un corpo di ufficiali specializzato negli affari contabili nei ducati di Bar e di Lorena del primo Quattrocento. In maniera complementare, il saggio di Boglárka Weisz si focalizza sulla nascita e sullo sviluppo dell'apparato finanziario del regno di Ungheria. La sezione si chiude con il contributo di Nicola Barile, che fa il punto sulla fondamentale, ma spesso trascurata, questione della *duana de secretiis* durante la dominazione angioina.

La seconda parte del libro, *Pratiques et officiers*, pone invece l'accento sugli ufficiali che agirono nelle varie periferie finanziarie angioine e sul loro *modus operandi* nella gestione delle finanze e della fiscalità regia. Un evidente filo rosso collega ben sei degli otto saggi di questa sezione del libro. I lavori di Thierry Pécout e di Jean Luc Bonnaud esplorano la questione relativa alla fiscalità nella Provenza angioina, adottando due punti di vista differenti, ma a loro volta complementari: se nel primo caso si discute del processo di locazione di diritti signorili e di una vera e propria razionalizzazione dei processi di "aliénation domaniale"; nel secondo caso si punta l'attenzione sulle pratiche amministrative volte alla riscossione dei redditi signorili. L'interesse nei confronti dell'esazione degli importi dovuti alla Corona contrassegna anche molti dei contributi dedicati alle dominazioni italiane degli Angiò: Andreas Kiesewetter, sul versamento dell'*adoa*, ovvero sia dell'imposta feudale dovuta a Napoli in sostituzione del servizio militare durante l'età dei sovrani durazzeschi; Simona Pizzuto, sull'azione pratica degli ufficiali addetti alla riscossione nelle province di Terra di Bari e di Terra d'Otranto, nonché sulla contrattazione fiscale fra le città di quelle due terre e la monarchia; Pietro Dalena, sulla questione relativa all'esazione dei diritti di passo nel Mezzogiorno e sul personale che si occupava di questa difficoltosa riscossione; Riccardo Rao, infine, sui sistemi e sulle pratiche adottate dagli Angiò allo scopo di riscuotere le somme loro dovute nei centri urbani della Lombardia e del Piemonte. Fanno parte di questa sezione anche i saggi di Carolina Belli e di Alfredo Maria Santoro, che esplorano questioni più particolari: da una parte, i rapporti tra l'importante famiglia dei Ruffo di Scilla in Calabria e monarchia angioina, con numerosi riferimenti a questioni di natura prettamente finanziaria; dall'altra, l'attività degli ufficiali che operarono nell'ambito della regia zecca napoletana a cominciare dall'avvento di Carlo I d'Angiò e per tutto il Trecento.

La terza parte del volume, *Politiques économiques*, infine, raccoglie una serie di capitoli che si concentrano sulle politiche finanziarie adottate dai sovrani

angioini nei diversi territori della loro dominazione. In particolare, i saggi di Léonard Dauphant, Maria Teresa Caciorgna e Isabelle Ortega affrontano la questione, rispettivamente, nella Lorena sotto Renato d'Angiò, a Roma e nelle altre realtà minori del Lazio durante i senatoriati di Carlo I d'Angiò e di Roberto d'Angiò, nel principato di Morea a cavallo fra il Trecento e il Quattrocento, illustrando le specifiche dinamiche relative alla gestione e all'utilizzo delle risorse in ciascuno dei tre casi studio. Quest'ultima sezione del volume comprende inoltre alcuni contributi che affrontano aspetti più specifici della politica economica portata avanti dagli Angiò. Mentre Alma Poloni discute le fondamentali connessioni tra la monarchia angioina e la rete di banchieri toscani –e fiorentini in particolare– che furono attivi nel provvedere alle esigenze economiche dei sovrani d'Angiò, Alessandra Perriccioli Saggese analizza invece la politica angioina in merito al finanziamento della cultura nel Mezzogiorno e, in particolar modo, della celebre biblioteca di Roberto d'Angiò. Il saggio di Francesco Somaini, infine, si preoccupa di sottolineare il cruciale ruolo che la cartografia storica può avere per una piena comprensione della fiscalità del Mezzogiorno angioino e non solo.

Nel complesso, questo volume getta una luce nuova sulla questione dell'amministrazione finanziaria nell'ambito del complesso di regni e territori angioini, mettendo a confronto il funzionamento di apparati istituzionali, l'azione di ufficiali centrali e periferici, nonché la messa in pratica di politiche economiche, in aree che, benché contrassegnate da specifiche dinamiche e caratteristiche locali, sottostavano tutte agli Angiò. Se la comparazione tra stati che facevano parte di un medesimo complesso territoriale non rappresenta di certo una novità per contesti comparabili come quello della unione politica catalano-aragonese –si pensi ai numerosi volumi degli atti dei congressi di storia della Corona d'Aragona– essa rappresenta invece, nell'ambito della storiografia angioina, una chiave di lettura innovativa, cruciale per comprendere a pieno l'"esercizio dell'impero" da parte degli Angiò e i rapporti che connotavano le relazioni politiche ed economiche tra gli stati sotto il loro controllo. Il volume qui recensito e le altre antologie di saggi scaturite nell'ambito del progetto di ricerca *EURO-PANGE* –si veda anche il recente volume, curato da Isabelle Mathieu e Jean-Michel Matz, dedicato alla formazione degli ufficiali angioini (<https://books.openedition.org/efr/3989>)– hanno senz'altro aperto la strada a una nuova stagione di ricerche inedite, in attesa però, va sottolineato, che venga finalmente pubblicata un'opera di sintesi sull'Europa angioina, che risulta ancora assente nel panorama storiografico attuale.

ALESSANDRO SILVESTRI

Warburg Institute, University of London

Víctor MUÑOZ GÓMEZ, *Fernando "el de Antequera" y Leonor de Albuquerque (1374-1435). Una Historia de Poder en la Península Ibérica a finales de la Edad Media*, Sevilla, Universidad de Sevilla - Ateneo de Sevilla, 2016, 292 pp. ISBN 978-84-472-1752-6.

Este estudio de Víctor Muñoz Gómez ha recibido el X Premio de Historia Ateneo de Sevilla, galardón que esta institución atribuye bianualmente, desde 2000, al mejor de los trabajos de investigación histórica que le son sometidos. Eso ha

proporcionado su publicación por la Editorial Universidad de Sevilla, entidad colaboradora, permitiendo poner en las manos del público interesado una síntesis de la historia apasionante de una pareja que, por sí misma o a través de sus hijos, logró controlar a los cuatro reinos cristianos de la Península Ibérica –Castilla, Aragón, Navarra y Portugal–, extendiendo también su dominio por el Mediterráneo Occidental –gobernando a Sicilia, Cerdeña y Córcega y logrando apoderarse del reino de Nápoles unos años más tarde–.

No es pequeño mérito del autor el haber decidido tratar a Leonor de Alburquerque como protagonista de esta historia de poder al igual que su marido y sus hijos, los conocidos “infantes de Aragón”. Los estudios hechos en las últimas décadas en el seno de la Historia de las Mujeres y del Género han demostrado, a saciedad, que las mujeres de la aristocracia, y por mayoría de razón las de la realeza, desempeñaban funciones esenciales a la par de sus maridos en el gobierno de sus señoríos o reinos, incluso sustituyéndolos en caso de ausencia o muerte durante la minoridad de sus hijos, y jugaban un papel fundamental en la defensa y transmisión del honor, patrimonio y memoria de sus linajes. La biografía que hice hace algunos años de Leonor de Aragón (1405/08-1445), reina de Portugal, y el más reciente estudio dedicado a María de Aragón (1403-1445), reina de Castilla, por Diana Pelaz Flores, revelaron cómo estas dos “infantas de Aragón” fueron piezas claves en la estrategia de toma de poder delineada por su padre y proseguida por sus hermanos y por ellas mismas. Los trabajos de Víctor Muñoz – no sólo este libro, sino su tesis doctoral que en él se anunciaba y entretanto se leyó en la Universidad de Valladolid – nos muestran que la condesa Leonor de Alburquerque, al aportar al matrimonio su sangre real castellana y portuguesa, sus señoríos y su saber de ricahembra educada en la corte, ha contribuido de forma decisiva al éxito del infante Fernando como regente de Castilla y rey de Aragón y, posteriormente, al de sus hijos e hijas como monarcas reinantes, consortes o señores de vasallos.

Sin embargo, no fue una tarea fácil encontrar informaciones sobre los dos elementos de la pareja, sobre todo para los primeros años de sus vidas. Por eso, después de explicar el contexto de transición del siglo XIV al siglo XV en el que se insirieron D. Fernando y D^a. Leonor, y antes de hablar de su infancia, Víctor Muñoz ocupa todo un capítulo de su obra haciendo una evaluación crítica de las fuentes utilizadas. Estas fueron, sobre todo, las crónicas de los reyes durante cuyos reinados trascurrió la vida de ambos y otros textos de naturaleza cronística de la misma época, que todavía no cubrían todo el período en estudio y que el autor tuvo que manejar con mucho cuidado por su carácter panegírico para con sus respectivos patronos. De cara a la inexistencia de un archivo familiar de estos señores, debido a la derrota final y expulsión de Castilla de sus hijos, Víctor Muñoz tuvo además que consultar un amplio conjunto de fondos documentales en los archivos centrales de los distintos reinos peninsulares, los archivos de las casas nobles, sus aliadas o rivales, y los archivos municipales de sus lugares de señorío para reconstruir su poder, riqueza y proyección política.

Así, en los capítulos siguientes de su obra, el autor sitúa a sus protagonistas en la cúspide social a que pertenecían: D. Fernando como hijo segundo de Juan I de Castilla y de Leonor de Aragón, D^a. Leonor como hija de la infanta portuguesa Beatriz de Castro y de Sancho, conde de Alburquerque y hermano de Enrique II

de Castilla. Fue su condición de infante de Castilla y pariente más cercano al rey niño Juan II lo que garantizó a D. Fernando el ejercicio de la regencia, junto con la reina madre Catalina de Lancaster, a la muerte de su hermano Enrique III en 1406, tal como fue su condición de sobrino de Martín I de Aragón lo que le facultó para proponer su candidatura al trono de esa corona a la muerte de este, sin herederos legítimos, en 1410. Pero fueron sus extensos señoríos, combinados con los de su esposa, los que le proporcionaron la riqueza, la fuerza militar y los aliados, vasallos y clientes que le permitieron ser elegido rey de la Corona de Aragón en el Compromiso de Caspe de 1412 y conservar al mismo tiempo la regencia de Castilla hasta su muerte, en 1416.

Víctor Muñoz insiste bastante en este poder señorial como una de las claves principales del éxito político de D. Fernando, aunque no lo desarrolla en este estudio; tendremos que esperar a la publicación de su tesis para conocerlo en toda su extensión. No era, sin embargo, el único elemento determinante. Otro de los capítulos de la obra se ocupa de la construcción de un discurso propagandístico a su favor, mediante la exaltación de su religiosidad y su espíritu caballeresco. En él, el autor revela que la fecha de nacimiento del infante fue manipulada para hacerla coincidir con la fiesta de san Andrés, protector y patrono de un convento que él mismo fundó en Medina del Campo. Sin embargo, la principal devoción de D. Fernando era hacia la Virgen María, a cuyo culto dedicó la Orden de Caballería de la Jarra y del Grifo, por él fundada; si los objetivos de esta Orden eran principalmente devocionales, sus estatutos no dejaban de evocar las virtudes caballerescas y la labor militar contra el Islam. Fue a la protección de la Virgen que Fernando “el de Antequera” atribuyó su victoria frente a los moros en esa plaza –triunfo que hizo de él un héroe de la lucha contra los infieles y la “recuperación de España”–, pero también su elección como rey de la Corona de Aragón, legitimando así su doble rol de regente de Castilla y soberano de la Corona de Aragón.

Después de la muerte de D. Fernando, en 1416, su primogénito le sucedió en sus posesiones catalanoaragonesas como Alfonso V, mientras que su esposa Leonor de Alburquerque volvió a Castilla con sus otros hijos, cabiéndole entonces un rol de primer orden en asegurar a los suyos las relaciones personales y los medios materiales y humanos necesarios para seguir dominando la política ibérica. Hasta 1420, el predominio del partido “aragonés” en la corte castellana permitió imponer el matrimonio de Juan II con María de Aragón y el de la infanta Catalina con Enrique de Aragón, al mismo tiempo que Juan de Aragón desposaba Blanca, heredera de Carlos III de Navarra y empezaban las negociaciones para casar Leonor de Aragón con Duarte, heredero de Juan I de Portugal. Sin embargo, la disputa por el liderazgo entre Juan y Enrique, y la constitución de un nuevo bando nobiliario en torno al favorito regio Álvaro de Luna, mermaron progresivamente la influencia y el poder de los “aragoneses” en Castilla. Víctor Muñoz da varios ejemplos del apoyo que D^a. Leonor siguió prestando a sus hijos, haciendo maniobras diplomáticas y movilizándolo recursos militares y financieros para sacarlos de apuro en sus enfrentamientos con el privado de Juan II y el propio rey; eso le valió la reclusión en el convento de Santa Clara de Tordesillas en marzo de 1430, por mandato del soberano. Aunque poco después fue liberada y volvió a Medina del Campo, la experiencia de esta reclusión, unida a la derrota, expropiación y expulsión de Castilla de sus hijos varones, fue un golpe del que no volvió a recuperarse.

Falleció en diciembre de 1435 sin haberles visto más y sin saber que, unos años más tarde, lo recobrarían todo para volver a perderlo, definitivamente, en 1445.

En conclusión, Víctor Muñoz hace notar que el éxito de Fernando “el de Antequera” y Leonor de Albuquerque resultó sobre todo de haber reunido, como pareja, la condición de miembros de la parentela regia y señores de extensos y ricos señoríos, lo que les permitió tejer una amplia red de relaciones interpersonales, fundamental a la hora de controlar a las diferentes instancias de poder. Sus hijos, considerándose miembros de un linaje divinalmente protegido para ejercer el poder supremo, intentaron proseguir la misma línea política pero se toparon con otros protagonistas que les disputaron la proximidad y el favor del rey, y acabaron siendo vencidos.

ANA MARIA S.A. RODRIGUES
Universidade de Lisboa

José Manuel NIETO SORIA, Óscar VILLARROEL GONZÁLEZ (coords.), *Comunicación y conflicto en la cultura política peninsular. Siglos XIII al XV*, Madrid, Sílex, 2018, 689 pp. ISBN 978-84-7737-681-1.

Hacer referencia al estudio de la comunicación política en el ámbito peninsular supone señalar al grupo de investigación liderado desde hace años por el profesor Nieto Soria. Se aúnan así una fructífera línea de trabajo y un equipo que es, a un tiempo, prolífico y reconocido por la calidad interpretativa de sus aportaciones a la historiografía actual. Términos como los de opinión pública, oralidad y, muy especialmente, la comunicación simbólica, han tenido un amplio seguimiento historiográfico, haciendo de la monarquía Trastámara auténtica base de operaciones de la que extraer conclusiones relacionadas con la importancia del uso de la propaganda, la ritualización del poder y el cuidadoso lenguaje ceremonial que acompaña las tensiones que subyacen –o los conflictos que se expresan– entre los diferentes agentes del poder de la Corona castellana. La publicación coordinada por José Manuel Nieto Soria y Óscar Villarroel González, a cargo de un nutrido elenco de especialistas, vuelve a insistir en esta misma percepción, donde se despliegan una gran cantidad de protagonistas y situaciones, así como maneras de abordar su análisis. Se ha establecido, a propósito, una estructura tripartita –en torno a los contextos, los instrumentos y los sujetos de la comunicación– mediante la cual articular un discurso en el que se amplía el marco de análisis al resto de reinos peninsulares, además de aprovechar el potencial de fuentes artísticas, literarias o de naturaleza fiscal.

Teniendo en cuenta que los contextos de los procesos comunicativos afectan a la esfera de las hostilidades bélicas y de la diplomacia, así como a laicos y eclesiásticos, Óscar Villarroel y Diego González se ocupan de valorar el intercambio de mensajes y los procesos de negociación entablados por los procuradores de los reyes de Aragón, Castilla y Navarra a propósito de las treguas que conducirían a la paz de Madrid (1437), en el primer caso, y de la actuación de los obispos en el marco de la guerra entre Enrique IV y su medio hermano, Alfonso de Castilla, en el segundo. Isabella Iannuzzi comparte también su interés por el contexto diplomático a través de la importancia de Pedro Mártir de Anglería en la corte de los Reyes Católicos, cuyo

ideario compartió y exaltó en el ámbito italiano. Por su parte, Cañas Gálvez ha centrado su análisis en una de las figuras clave en los primeros años del reinado de Juan II de Castilla, el arzobispo de Toledo Sancho de Rojas, para observar sus conexiones con la parentela regia y, en particular, con el linaje de Fernando de Antequera. Dentro de las prácticas comunicativas “de baja intensidad”, la aportación de Ortego Rico resulta de gran interés al trazar los escenarios y procedimientos del intercambio de noticias de naturaleza fiscal, un ámbito muy diferente al presentado por Rosa Vidal. En su caso, se adentra en la recepción del *Fortalitium Fidei* a la hora de avivar el odio contra las comunidades mosaicas en Castilla.

El ámbito de los instrumentos de comunicación se adentra en el análisis de la capacidad discursiva y los efectos que herramientas de diversa naturaleza causaron en la andadura de los reinos o en los periodos de mayor virulencia política. El trabajo de Martín Prieto muestra la potencialidad del preámbulo en la configuración de la imagen regia en la Castilla Trastámara, mientras David Nogales explora la difusión de consignas políticas a través del sermón y María Martínez se adentra en los signos de tensión entre oficios o la contestación social que se evidencia en festividades como el *Corpus Christi* o las celebraciones bufas en la ciudad de Murcia. También la carta se plantea como un eficaz método para crear opinión entre los contemporáneos, resaltando su valor también en el aparato historiográfico, como aprecia Rábade Obradó a través de las *Décadas* de Palencia. François Foronda propone un detallado análisis de los ejemplares conservados del *Ordenamiento de Alcalá* para indagar en el libro de ley como prueba de la superioridad jurídica del rey, mostrando la sintonía que el reinado de Pedro I recoge con los de sus predecesores. Mientras, el *Tapiz de la Buena Vida* de la diócesis tarraconense permite a Juncosa Bonet explorar la dimensión propagandística de la pieza en relación a su promotor, el arzobispo Gonzalo Fernández de Heredia.

Por último, la parte dedicada a los sujetos de la comunicación retrata diferentes aspectos, especialmente relacionados con el Derecho o los procesos de negociación en los que participaba la nobleza, la jerarquía eclesiástica o la oligarquía urbana. Las fricciones entre estos grupos se pueden materializar hacia fuera o entre sus propias filas, como refleja Díaz Ibáñez en su trabajo sobre la justicia eclesiástica castellana o Quintanilla Raso acerca del “hecho señorial” que aviva el debate en torno a las capacidades jurisdiccionales de la nobleza y la Corona. Las relaciones con las instituciones urbanas quedan reflejadas de la mano de García Isaac gracias a su estudio sobre el Consell de Valencia y su contacto epistolar con diferentes personajes del ámbito castellano. Las contribuciones de Celle Ortega y Fernández Gallardo inciden en dos personalidades eclesiásticas de gran relevancia: Gutierre Álvarez de Toledo, obispo de Oviedo, por su papel de consejero de Juan I de Castilla, y Alonso de Cartagena, por su defensa de los conversos como integrantes de la comunidad cristiana a raíz del levantamiento toledano en 1449, respectivamente.

En definitiva se trata de una obra ambiciosa en términos metodológicos e interpretativos, por la cantidad de realidades y escenarios que se ven conectados y las conclusiones que permiten extraerse de su lectura. Como Nieto Soria concluye, la comunicación tardomedieval designa un recurso determinante en el éxito de la empresa a acometer, sea cual sea el escenario del conflicto. Si bien no consigue agotar la totalidad de horizontes de estudio en relación a la comunicación que quedan por desentrañar, supone una aportación de gran calidad y cuya heterogeneidad demuestra

la necesidad de continuar explorando el conflicto como oportunidad polisémica de comunicación.

DIANA PELAZ FLORES
Universidade de Santiago de Compostela

Diana PELAZ FLORES, *Poder y representación de la reina en la Corona de Castilla (1418-1496)*, Valladolid, Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo, 2017, 351 pp. ISBN 978-84-9718-681-0.

En los últimos años, los estudios sobre reginalidad se han afirmado como un campo de estudio sólido y solvente que analiza la figura de las reinas consortes de manera transversal y relacional dentro de los escenarios políticos de los que fueron partícipes. La obra de Diana Pelaz Flores es el fruto de un intenso trabajo analítico que ya formó parte de su tesis doctoral, titulada *“Reynante(s) en Vno”*. *Poder y representación de la reina en la Corona de Castilla durante el siglo XV*, defendida en noviembre de 2015 en la Universidad de Valladolid y que le valió el VIII Premio a Tesis Doctorales, concedido por la Asociación Española de Investigación en Historia de las Mujeres (AEIHM) en el año 2016.

En las páginas de esta monografía, la autora esgrime como tema central la participación de la reina consorte en el imbricado escenario político castellano bajo-medieval, centrándose en los casos María de Aragón e Isabel de Portugal, pero sin olvidar el papel de María de Molina, Catalina de Lancáster o la interesante y poco conocida Juana Manuel. Desde la primera página, la autora describe a la monarquía castellana como una entidad compuesta en la que rey y reina debían colaborar de manera estrecha en una empresa compartida, la monarquía, puesto que recaía en ambos, por la unión matrimonial, la representación de su carácter político y simbólico. La autora apoya y robustece su profundo análisis teórico en las expresiones cancillerescas “reynantes en vno” o “regnante en vno”, utilizadas en los privilegios más solemnes de la monarquía castellana y que suscribían rey y reina en conjunción, lo que describía a la pareja regia como *la personificación del poder monárquico* (p. 13), siendo *reconocidos por parte del resto de poderes del reino como la pareja ungida por Dios para conducir el destino de sus súbditos* (p. 14).

Bajo esta premisa, la autora analiza los distintos aspectos en los que la reina actuó como agente político en las distintas esferas del escenario político castellano, dividiendo la obra en tres partes, a las que se añade un primer apartado en el que la autora hace un repaso historiográfico temático de los estudios más significativos en materia de reginalidad tanto hispánica como europea.

En primer lugar, la autora pone el foco de atención en las formas de ejercicio de la reginalidad más habituales, la intervención y la mediación, analizando cómo, por su posición y por las vinculaciones familiares que poseía, la reina era capaz de intervenir y participar en la escena política del momento, incluso en las negociaciones políticas de mayor calado. Como contrapunto, pone de manifiesto cómo esta capacidad podía verse limitada por la injerencia de una figura externa a la pareja regia, el privado. A través de un cauteloso análisis, la autora reconstruye las relaciones entre

ambos actores, generalmente de fricción por su competencia por un espacio político semejante.

Seguidamente, la autora analiza la instrumentalización del espacio castellano por parte de la reina consorte a través de reconstrucciones parciales de los itinerarios reginales. De este modo, demuestra cómo estos fueron cuidadosamente seleccionados, a la vez que eran utilizados para tejer redes con los diferentes poderes repartidos a lo largo de la geografía de la Corona, afianzando el carácter relacional de la figura reginal.

Enlazándose con el capítulo anterior, la autora finaliza su obra remarcando la importancia del señorío de la reina para la afirmación de esta en el conjunto del reino. Para ello, analiza la confección de estos patrimonios para, posteriormente, señalar la intervención de la reina, tanto en la esfera política como religiosa, mediante su autoridad y poder como señora de villas y ciudades.

En definitiva, la relevancia de la contribución realizada por Diana Pelaz es decisiva y constituye una investigación fundamental que habrá de ser tenida en cuenta en los futuros trabajos sobre la monarquía en el contexto castellano bajomedieval.

LLEDÓ RUIZ DOMINGO
Universitat de València

Judicaël PETROWISTE, Mario LAFUENTE (eds.), *Faire son marché au Moyen Âge. Méditerranée occidentale, XIIIe-XVIe siècle*, Madrid, Casa de Velázquez, 2018, 279 pp. (Collection de la Casa de Velázquez; 166). ISBN 978-84-9096-191-9.

Faire son marché recoge un conjunto de estudios preocupados por las sociedades bajomedievales del Mediterráneo noroccidental en tanto que consumidoras. Tal y como es planteado por Judicaël Petrowiste en su introducción, su objetivo es contribuir a nuestro conocimiento sobre dos grandes fenómenos socioeconómicos que se desarrollaron de manera interrelacionada en la Europa del momento: la construcción de una “economía del consumo” en paralelo a la consolidación de una “economía de los mercados”. Esto comporta una extraordinaria riqueza en las temáticas consideradas por cada uno de los trabajos del volumen: cultura material, vida cotidiana, comercialización, relaciones ciudad-campo, integración de mercados locales y regionales, etc.

Los trabajos se agrupan en tres bloques. El primero profundiza en aspectos de cultura material, explorando los bienes que estuvieron al alcance de los consumidores y consumidoras bajomedievales. Maria Giuseppina Muzzarelli analiza los enseres empeñados en los conocidos *monti di pietà* italianos, que proveían de liquidez a las personas consideradas *pauperes pinguiores* a cambio de dejar como prenda piezas de ropa, joyas y otros utensilios. Angela Orlandi explora documentación contable del archivo Datini para aproximar la cultura material de varios mercaderes toscanos. Mario Lafuente analiza la posesión de armas en Aragón, interesándose por las tipologías de estos enseres, el perfil de sus compradores y los sistemas de adquisición de estos productos. Por su parte, Concepción Villanueva estudia una docena de inventarios de botigas aragonesas, que permiten valorar el grado de desarrollo y especialización de estos sistemas de venta estable y describir los bienes almacenados en su interior.

El segundo bloque del libro se centra en el acceso de los consumidores al mercado. Carlos Laliena explora los productos ordinarios comprados en la feria de Alcañiz a través de los excepcionales registros aduaneros de la frontera del reino de Aragón, que visibilizan enseres adquiridos por consumidores de un entorno fundamentalmente rural. Una gran parte de tales enseres eran prendas de vestido, quizás comprados por puro ocio, aprovechando la oportunidad de la feria para renovar parte del ajuar doméstico. A similares ideas lleva el trabajo de Hilario Casado, centrado en las Ferias Generales de Castilla (Medina del Campo, Villalón y Medina de Rioseco) en el tránsito a la Edad Moderna. En este apartado se recoge también un estudio sobre el consumo de productos tintóreos por parte de los artesanos del reino de Valencia, llevado a cabo por David Igual, que evidencia una oferta que iba ampliándose al son de los cambios en la demanda. Por último, Guilhem Ferrand realiza una aproximación a los intercambios en Rouergue (Occitania) a través de registros judiciales, revelando la perseverancia de los campesinos por comerciar con los ingleses a pesar de que su actividad se percibiera como una “ayuda al enemigo” en contexto bélico.

El tercer y último apartado se centra en las reglamentaciones y normativas que trataban de proteger la actividad e intereses de los consumidores. Se presentan concretamente los casos de Venecia (Fabien Faugeron), el Midi francés (Judicaël Pétrowiste), Toulouse (Clémentine Stunault) y Girona (Sandrine Victor), este último centrado en el *mostassaf*, un cargo municipal de herencia islámica que puede encontrarse en otros lugares de la Corona de Aragón. Puede observarse toda una serie de medidas comunes en estos lugares, al igual que en otros escenarios europeos, como el control de la calidad de los productos a la venta, la determinación de áreas específicas para su compra, la fijación de precios máximos, o la persecución de los especuladores y del fraude.

De estas lecturas salta a la vista que ya no puede decirse, como hacía Christopher Dyer en los años ochenta, que los estudios sobre el consumo estén en su infancia, y menos aún en la Europa mediterránea. El libro se asienta en una multitud de artículos y monografías realizados especialmente durante la última década en España, Francia e Italia, que no dejan de lado la historiografía inglesa y belga. El tema ya no es tan joven y, siguiendo la analogía, puede decirse que va llegando a la edad adulta gracias a obras como esta, aunque quede muchísimo por investigar. En cualquier caso, no cabe duda de que *Faire son marché* se convertirá –ya lo está haciendo, en el momento en el que se escriben estas palabras– en una obra de referencia dentro de esta temática de investigación, tan compleja como apasionante, que está llamada a convertirse en uno de los *trending topics* de la historia económica y social de la próxima década.

LUIS ALMENAR FERNÁNDEZ
Universitat de València

Marika RÄSÄNEN, *Thomas Aquinas's Relics as Focus for Conflict and Cult in the Late Middle Ages. The Restless Corpse*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2017, 308 pp. (Crossing Boundaries: Turku Medieval and Early Modern Studies; 6). ISBN 978-90-8964-873-0

Entre una introducció en què es parla de la presència material i al·legòrica de les restes de Tomàs d'Aquino i una conclusió titulada: "The Endless Story", es troben les quatre parts de l'estudi de la doctora Räsänen, de la Universitat de Turku (Suomi-Finland), sobre destí dels ossos del gran teòleg dominic. Al final, se'ns ofereix una extensa bibliografia dividida en tres seccions: fonts primàries (pp. 275-276), fonts editades (pp. 276-279) i fonts secundàries (pp. 280-300).

El culte a les relíquies dels màrtirs havia estat ja una pràctica habitual en l'església primitiva. Les dels sants esdevindran un element material de la religiositat popular medieval. El sínode de París de 829 va haver de censurar que hi hagués creients que no fossin capaços de pregar sense relíquies. Amb elles, la comunitat s'apropava més al sant que venerava. Posseir les seves restes mortals o una part del seu cos era comptar amb la seva presència.

Des que va morir el 1274 fins a la fi del segle XIV, al sud d'Itàlia, el culte popular de Tomàs d'Aquino es va establir en el radi Priverno-Fossanova-Sonnino. Les seves restes mortals, que descansaven al monestir cistercenc de Fossanova, no van ser primerament percebudes com les d'un filòsof o un teòleg eminent, sinó com una relíquia santa, fet que avui no s'acostuma a recordar. Hem sacrificat l'hagiografia per a centrar-nos en la grandesa de la seva producció intel·lectual. L'obra de Räsänen no atén als fets de la seva vida, sinó al que va esdevenir post mortem.

Tomàs havia nascut al sud d'Itàlia i allà va morir. La doctora finlandesa dedica la primera part de la seva obra (pp. 27-72) a parlar-nos de la seva mort i del que va suposar la sepultura del seu cos en l'esmentat monestir. Ens comenta una sèrie d'obres d'art en què es representen els moments en què el sant abandona la vida i es enterrat, i ens apropa al tema de la seva canonització i la polèmica que va ocasionar.

La segona part (pp. 73-133) se centra en el caràcter miraculós que hom va atribuir al cos de Tomàs a Fossanova. El que ens explica l'autora cobreix el període de 1274 a 1350, quan el cadàver era al monestir. Llavors, van aparèixer versions dels esdeveniments posteriors al funeral, els quals no coincidien. Això fa pensar en els diferents interessos que hi havia sobre el sant i les seves restes mortals. Al llarg d'aquest temps, el taüt fou traslladat diverses vegades de dins a fora del monestir i també es va dividir a trossos. Les seves despulles no trobaven ni pau ni descans, però els laics hi van poder accedir. Els ossos de Tomàs van ser conservats, exposats i manipulats, i aquests fets van ser recordats pels monjos en el seu culte a Fossanova. Els cistercencs recorrien a la relíquia devotament en cas de necessitat. Tomàs fou tingut com un protector especial del monestir i un habitant de la Jerusalem celestial.

La visió que els fidels de la zona tenien del mestre dominic és el tema de la tercera part (pp. 135-202). La reputació del seu poder miraculós s'havia estès per les poblacions veïnes de Priverno, Sonnino, Sezze i Sermoneta. Al llarg del segle XIV, el culte es va estendre per tot Europa, especialment entre els dominics. El culte per part dels laics es va donar en la terra de sant Tomàs, principalment en el radi abans esmentat. El fet que el monestir fos a prop provocava una major atenció a la presència física del

sant mort. Els cistercencs, en tant que posseïdors del cadàver, guiaven el culte i, fins i tot, escollien aquells als quals se'ls podia permetre de tenir contacte amb el cos; però això no privava l'existència d'altres tipus de veneració fora del monestir. Amb relíquies o sense, Tomàs era present a la zona, com es pot comprovar en les narracions i en les oracions.

Les relíquies no només van tenir una funció taumatúrgica, sinó també simbòlica, i, àdhuc, van ser considerades en afers polítics. Tomàs va ser vist com un taumaturg i les seves restes es podien tenir com causa de guarició de malalties. Quan el poble pregava davant de les seves relíquies, podia arribar a tenir visions, les quals foren vivament descrites.

No tothom creia que els seus ossos haguessin de romandre a Fossanova, en el terreny dels cistercencs. Es va veure la possibilitat que el seu lloc fos entre els dominics. En la darrera part de l'estudi (pp. 203-257), la nostra autora examina la gestió del culte de la relíquia sense posseir-la per part d'aquest orde mendicant, especialment en els convents del sud d'Itàlia. Malgrat que no havien aconseguit la custòdia, els dominics havien promogut el culte de les relíquies. L'ímpetu de la litúrgia va mostrar la presència de Tomàs corporalment quan el cadàver real no hi era i hi mancava, fins i tot, una relíquia corporal. En aquesta quarta part, la nostra autora aprofita per comentar les leccions del manuscrit Vat. Lat. 10153: De Sancto Thome de Aquino, provinent del convent dominic d'Orvieto, del qual ens ofereix una transcripció en un apèndix (pp. 269-272).

Els dominics deixaven posseir el seu cadàver, que era, en molts sentits, fora del seu abast. En el procés de canonització, els dominics van oferir important informació sobre la mort de Tomàs i el seu cadàver, la qual cosa va influir en la definitiva ubicació de les restes. Amb la canonització, també s'esperava establir la que diríem vida oficial del sant; ara bé, les històries sobre la seva vida, mort i conservació del cos continuaven essent diverses. Va ser aleshores quan el van tenir com un cos incorrupte, que emetia un perfum fragant i que era capaç de fer miracles. Del que es tractava era de donar raons per a traslladar-lo a la seva custòdia. El cadàver havia estat dividit i distribuït en relíquies en diversos llocs del sud d'Itàlia. Es va dir que el taüt contenia ossos que van ser repartits pels dominics entre els seus convents. L'esquelet va disminuir considerablement en grandària, però el taüt encara es percebia com el que contenia el cos de Tomàs.

L'examen de les imatges de culte de Tomàs en la província dominica del sud d'Itàlia deixa clar que la devoció va permetre diverses interpretacions sobre les restes mortals de Tomàs; però, a la fi del segle XIV, la identificació de Tomàs com un sant d'aquella zona geogràfica disminueix i, amb el suport del papa Urbà V, que fou el primer que va ordenar que el cos i el cap de Tomàs havien de ser traslladats de lloc, es va determinar que la ciutat de Toulouse fos el lloc per a depositar les seves restes mortals. En descansar allà les restes el 1369, es pot dir que acaben els conflictes entre Fossanova i els dominics i es posa punt i final a la història del cadàver del sant. Posteriorment, es van concedir indulgències als pelegrins que volguessin visitar la tomba a Toulouse.

L'arribada del cadàver a aquesta ciutat francesa fou celebrat, ja que es tractava d'un succés especial, i va congregar un gran nombre de laics i religiosos. A partir d'aquest moment, Tomàs d'Aquino i el seu cos van tornar a ser reconsiderats o, si es vol, redefinits. Ara s'havia de convèncer als nous acollidors dels beneficis que això els aportaria. En una antífona composta pels dominics francesos, es diu que Itàlia es podia tenir per feliç per haver creat el nou sol, però França, en posseir el cadàver,

es va fer més rica que Itàlia. Però explicar el trasllat de Tomàs des d'Itàlia a França en termes d'alegria i de prosperitat francesa o de decepció dels italians no deixa de ser una mera anècdota si ens fixem que, en tot aquest afer, estaven en joc assumptes complexos d'ordre polític, tema que, segons la nostra autora, precisa d'un estudi futur més profund.

L'autora manifesta que la intenció de la seva obra no ha estat només examinar els aspectes del culte de sant Tomàs, sinó explorar la importància que el cos del sant va tenir en la cultura religiosa de la baixa edat mitjana. Tenir contacte amb el cadàver, totalment material i tangible, ajudava a la realització d'actes pietosos.

És interessant veure, pel que a fa al contrast de mentalitats, com Tomàs és copsat de manera diferent per monjos i frares: els primers van fixar-se en el seu sepulcre i en les seves relíquies, les quals van suposar una situació benestant en les rodalies; els segons, en canvi, el van veure com un germà i un sant de la congregació. I també, segons el lloc, varia la percepció: Tomàs era popular entre els laics del sud d'Itàlia, i els dominics d'aquest lloc el veien com un factor d'unitat i d'identitat comunitària per a tota la província; però els del nord del país, en canvi, si atenem a l'evidència iconogràfica del Tomàs triomfant de les manifestacions pictòriques del segle XIV, a Florència, a Pisa o a Milà, el van veure més com un defensor de l'església.

La possessió d'una relíquia era una glòria ambicionada per les comunitats de fidels i per les congregacions. En no tenir el cadàver de Tomàs d'Aquino, els dominics es van veure amb la necessitat de cercar vies alternatives per a experimentar la presència del sant, la qual cosa va obligar els frares a realitzar recreacions verbals, pictòriques o al·legòriques que denotessin la seva existència i presència. Així, la percepció d'un cadàver era possible no només a través del contacte amb les parts del cos i les seves tombes, sinó també a través d'altres mitjans representatius, com són ara les lectures, els cants, les pràctiques devotes i les al·legories. Les presències física i imaginada foren tingudes igualment com a reals.

Considerem l'obra de Marika Räsänen com un bon material per a copsar la complicada religiositat de la baixa edat mitjana i les maneres diferents d'entendre la vida d'un sant i la seva projecció social.

ANDREU GRAU I ARAU
Universitat de Barcelona

Antoni RIERA I MELIS, *Els cereals i el pa en els països de llengua catalana a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-Arqueològica, 2017, 464 pp. ISBN 978-84-9965-389-1.

Hi ha molts pocs llibres que, tan bon punt acaben de ser publicats, ja esdevenen un clàssic de lectura obligatòria. Sens dubte, aquest n'és un. De fet, no podia ser de cap altra manera. Les recerques històriques d'Antoni Riera fa molts anys que són reconegudes i estudiades arreu. És un dels pocs medievalistes catalans que ha reeixit en superar les cotilles imposades per la cronologia i les àrees temàtiques i geogràfiques. Aquest llibre és una mostra excel·lent que clou i alhora obre moltes de les seves recerques anteriors i apunta nous plantejaments i noves preguntes. S'insereix plenament en

la història de l'alimentació i en la història econòmica en les quals Riera és un referent internacional. Ultra això, vull destacar l'interès en deixar palesa la gran riquesa de la llengua catalana en tot el llibre en uns temps d'excessiva uniformització lingüística.

El títol de l'obra és concís. L'objectiu principal és analitzar el paper i el pes dels cereals i el pa en els països de llengua catalana. Ara bé, tot i que l'objectiu és molt concret, l'aproximació de Riera no és només àmplia i densa sinó, sobretot, polièdrica. Al meu parer, els cereals i el pa són la porta que dona pas a un gran escenari sobre els segles medievals de les terres catalanoparlants. Així doncs, aquest llibre també pot ser considerat un manual d'història dels territoris que van acabar conformant part d'una mateixa realitat lingüística i cultural. Per tal d'assolir el seu objectiu, Riera fa referència i contextualitza tots els grans esdeveniments polítics, militars, econòmics o culturals des dels primerencs comtats pirinencs fins a l'època de la gran expansió mediterrània. Per això inicia les explicacions bastant abans de la Baixa Edat Mitjana i dona elements per a entendre la unificació política i el creixement territorial. En tot el llibre, a més, es va entreveient el paper de la monarquia i com va abastant atribucions i control a més espais i com va configurant el seu paper liderant, cohesionant i governant els territoris de llengua catalana.

Per altra banda i en un sentit similar, aquest llibre pot ser considerat també un manual d'Història Agrària. Planteja els canvis que va comportar la feudalització a mesura que s'anava advenint en les seves diferents cronologies i escenaris, la diferent organització de l'espai rural, els tipus de conreus, els rendiments, les eines utilitzades, les diferents modalitats contractuals, el paisatge i un llarg etc. Certament, no comparteixo l'ús que fa de la paraula "masover" com a sinònim d'habitant de mas, especialment perquè pot generar confusions i malentesos. La masoveria és una tipologia contractual que es generalitza a la Baixa Edat Mitjana, en un context marcat per les dificultats, i que es manté fins a l'actualitat. Amb tot, Riera analitza amb destresa qüestions no fàcils ni de conèixer ni de tractar com ara els usos i treballs de les terres de conreu, les de secà i les de regadiu, ni de les eines i els animals perquè les fonts no solen ser gaire generoses amb aquesta mena de notícies i ho resol amb molt d'èxit. Tot plegat és fruit d'una gran capacitat de compendi i elaboració amb dades provinents d'una variada historiografia d'arreu del territori.

Una mirada al guió del llibre permet fer-se una bona imatge del seu contingut. Està dividit en cinc apartats i en tretze capítols, de pes desigual i amb una llarga bibliografia final. Pas a pas i seguint la cronologia analitza tot el que té a veure amb els cereals i el pa, el conreu, els pagaments, la fiscalitat, els molins, les fleques i forns, la distribució, la panificació, el consum dels diferents estaments socials, els tipus de pans, la venda i les xarxes comercials, les polítiques endegades per tots els representants, l'assistència als necessitats, i un llarguíssim etcètera.

Potser no caldria destacar que aquest llibre mostra una gran erudició amb una gran tasca de recopilació de referències arxivístiques i bibliogràfiques. Hi ha documentació d'arreu dels territoris de parla catalana i també tota mena de treballs publicats. Sens dubte, Riera es mou per la historiografia, la cronologia i el territori amb el coneixement, l'elegància i la pedagogia que només els mestres tenen.

ROSA LLUCH BRAMON
Universitat de Barcelona

Lluís SALES i FAVÀ, *La jurisdicció de Sabadell a la baixa edat mitjana. Edició i estudi d'un llibre de la cort del batlle (1401-1404)*, Girona, Associació d'Història Rural - Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona - Documenta Universitaria, 2019, 188 pp. (Biblioteca d'Història Rural. Col·lecció Documents; 8). ISBN 978-84-9984-475-6.

Coincidint amb la celebració dels vint anys de l'Associació d'Història Rural, durant l'any 2019 ha aparegut el darrer número de la Biblioteca d'Història Rural. Es tracta de l'edició dels 556 assentaments del llibre de la cort del batlle de Sabadell dels anys 1401-1404, que apareixen en la versió electrònica del llibre a la qual es pot accedir a través de la web de l'editorial amb el codi i seguint les instruccions de la darrera pàgina del llibre. L'autor del treball, Lluís Sales i Favà, que el juny del 2019 ha llegit la tesi doctoral *Crèdit i morositat a la Catalunya del segle XIV. El cas de la baronia de Llagostera*, dirigida pel Dr. Pere Orti Gost, a la Universitat de Girona, posa a l'abast dels lectors els seus extensos coneixements sobre les notaries i les corts jurisdiccionals de la Baixa Edat Mitjana.

Bona part de l'estudi (pp. 45-95) està dedicat a analitzar tots els tipus de documents que apareixen en l'esmentat llibre de cort, dels quals n'ofereix un de mostra a l'apèndix documental en la versió en paper (pp. 151-165). Agrupa, en primer lloc, les accions dels procediments contenciosos no inquisitius: clams i reclams de particulars i/o institucions que iniciaven un procés; empires o embargaments preventius de les propietats del denunciat; empenyoraments o requises de béns com a garantia de pagaments futurs; fadigues de penyora per resoldre causes que implicaven penyora; encants públics per satisfer els deutes del titular; manaments o notificacions del saig; i imposicions de penes o manaments amb advertència de multa.

Un segon grup correspon als procediments contenciosos inquisitius: s'iniciaven amb les fermes de dret o presentacions de penyora per part de l'encausat a la cort; seguien amb declaracions i juraments de testimonis citats per la cort, estimacions per taxar preus, mesurar extensions o valorar estat de conservació de béns dels encausats i distribucions per repartir els diners entre els actors després d'una estimació; i acabaven amb les decisions finals sobre el procés: interlocutòries si eren sobre la forma, o sentències si eren sobre el fons.

La cort jurisdiccional podia exercir, dintre l'àmbit de la jurisdicció graciosa, funcions administratives no relacionades amb litigis. Per exemple, enregistrava les obligacions o compromisos voluntaris a realitzar accions per evitar reclams o altres accions de la cort; i també dipòsits en numerari a la cort per garantir els drets del dipositant i no ser damnificat per clams d'altres persones.

Finalment, al llibre s'anotaven accions vinculades al govern i a l'administració de la comunitat de Sabadell: crides públiques efectuades pel saig, com a pregoner, sobre aspectes de la vida econòmica local, els drets dels senyors territorials, les accions de la cort i la regulació de la violència; manlleutes o declaracions jurades d'algú que es feia càrrec d'un presoner quan era alliberat; seguretats o declaracions de romandre tancat en un perímetre fins la resolució del cas; guiatges per al lliure trànsit d'una persona pel terme de la batllia; llicències d'obra, eleccions de jurats i consellers de la universitat i, finalment, lletres enviades i rebudes per la cort.

Seguint les línies de recerca empresades des de fa temps a Anglaterra que utilitzen els *manorial court rolls* per documentar el crèdit, els mercats financers i les conjuntures econòmiques i per la història cultural i de gènere, Lluís Sales ens convida a una primera incursió en els conflictes a l'interior de la comunitat de Sabadell (pp. 103-146). La cort era un servei ofert per la senyoria jurisdiccional –la ciutat de Barcelona des del 1391– als habitants de la vila i del terme del castell d'Arraona. El batlle, absentista, només hi percebia rendes i escollia periòdicament el seu lloctinent, l'oficial que dirigia les accions contencioses a la cort i manava els saigs i els escrivans, però que seguia les instruccions del procurador general de la ciutat de Barcelona en causes civils i criminals, en matèria militar i pel manteniment de la pau i treva. Tanmateix, els oficials de Sabadell no sempre obeïen els consellers de Barcelona, perquè estaven sotmesos als bàndols locals encapçalats per llinatges de la petita noblesa. I a vegades els veguers reials també s'interposaven en la jurisdicció barcelonina sobre Sabadell.

El treball de Lluís Sales és, en realitat, una eina metodològica essencial per conèixer les possibilitats que ofereix l'anàlisi de les corts jurisdiccionals a l'hora de completar els marcs que enquadraven les poblacions rurals baixmedievales: la senyoria feudal, la parròquia, el mercat, la universitat i la fiscalitat d'Estat. A més, ens recorda que la no sempre correcta catalogació d'uns llibres fets per uns escrivans de la cort que eren, a la vegada, els mateixos notaris locals i la brevetat dels assentaments dificulten notablement la tasca dels investigadors.

ELVIS MALLORQUÍ
Universitat Oberta de Catalunya

Sergi SANCHO FIBLA, *Escribir y meditar. La obra de Marguerite d'Oingt, cartuja del siglo XIII*, Madrid, Siruela, 2018, 391 pp. ISBN 9788417454029.

Hay una verdad común en los estudios sobre mística femenina medieval: la escritura es una necesidad urgente que anida en el alma de las visionarias. Sergi Sancho arroja luz a la experiencia divina de Marguerite d'Oingt, en una adaptació de su tesis doctoral. El resultado es una lúcida amalgama de perspectivas teóricas que permiten la concordancia entre imagen y texto, escritura y meditación, divinidad y cuerpo.

Con el propósito de llevar a cabo un profundo análisis de la mística de Marguerite, la estructura del texto sigue el particular estudio de cada una de sus obras. Dicha estructura permite al autor establecer distinciones y semejanzas entre ellas, a partir de saberes como la tradición cartuja, la cristología y el cromatismo, entre otros.

Cabe destacar la aportación de Sergi Sancho en lo que concierne a la naturaleza y la función de la *imago* en la mística de la cartuja, considerada la imagen como formato indistinto del texto. Siguiendo los estudios de J.F. Hamburger y de M. Carruthers, el autor construye un gran mosaico de imágenes textuales o *literary pictures* a partir de la conocida como *visual culture*. En este sentido, Sancho introduce al lector en un recorrido de referentes visuales que ordenaron el texto de Marguerite juntamente con la palabra. La complementariedad de la imagen y el texto como

parte del todo clarifica el poder significativo del símbolo en la mística de la cartuja. Los ojos del corazón son los que permiten la visualización interior, la imagen mental, la imaginación entendida como el pensar en imágenes, una puerta de acceso a la meditación. El último capítulo, especialmente el apartado dedicado a la mujer-árbol, es un sorprendente ejemplo de ello.

Sergi Sancho considera la idea medieval de los grados de visión a partir del “ver abiertamente” que, a su vez, desarrolla V. Cirlot.

Sancho establece un cuadro analítico complejo compuesto por la conjunción de lenguaje, palabra y lectura, pensar, ver y leer, en relación con la imagen mental. Dicho cuadro analítico permanece en el marco de lo sensorial, propio de la mística femenina. El “hiperbolismo” corporal acoge el cuerpo como un don y no como un obstáculo. En una clara referencia a las ya clásicas obras de C. W. Bynum, Sancho considera el Dios Madre de la historiografía feminista recogido en la también clásica obra *Jesus as a Mother* de la autora citada. Sin ahondar en él, menciona excepcionalmente la feminización de la divinidad y distingue así en la Página de Marguerite el vínculo entre parto y crucifixión, identificado como imagen alegórica del sacrificio y el dolor engendrador, la cruz como fuente de vida y el ayuno como nutrición espiritual.

Sancho insiste en el sentir del cuerpo a través del análisis de las metáforas acuosas presentes en la obra de Marguerite: la sangre y el agua redentoras en un paralelismo con la luz fluyente de la divinidad de Matilde de Magdeburgo.

El imaginario del infierno es un marco visual difícil de descifrar, muy presente en la experiencia visionaria, así como las alegorías del claustro del corazón, siguiendo a Hamburger, con respecto a la “infernalización” de lo doméstico. Sancho destaca aquí a Ramón Llull, Juliana de Norwich y Étienne de Bourbon. Asimismo, la extensa comparación con la *Commedia* es una destacada aportación del autor, siendo Dante uno de los autores más próximos en el tiempo a Marguerite.

La práctica del presente devocional, o la así llamada por M. Hennessey “duermevela bíblico”, señalada por Sergi Sancho en la obra de Marguerite, congenia con el carácter pedagógico de su *Speculum* (presente en Seuse y en Porete), a la vez que entronca con la experiencia divina que anida en el alma y vive en el cuerpo de la visionaria (tomemos como ejemplo la *deificatio*). Prueba de ello es el planteamiento de la conciencia de autoría, un debate a menudo engorroso y jamás neutro, casi siempre presente en los estudios propios de la teoría crítica. La reflexión metodológica es un hilo constante en la obra de Sergi Sancho, hecho que la convierte en una propuesta valiosa y necesaria.

HELENA CASAS PERPINYÀ
Universidad de Barcelona

Lourdes de SANJOSÉ LLONGUERAS, *Al servei de l'altar. Tresors d'orfebreria de les esglésies catalanes. Segles IX-XIII*, Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic - Patronat d'Estudis Osonencs, 2018, 589 pp. ISBN 978-84-09-01480-4.

Comme l'écrit Miquel S. Gros i Pujol, directeur des Archives et de la Bibliothèque Épiscopale de Vic, dans sa présentation de l'ouvrage (pp. 17-19), l'étude

de l'orfèvrerie religieuse s'avère nécessaire pour mieux appréhender le culte pratiqué dans les églises médiévales de Catalogne. En cela, le travail de Lourdes de Sanjosé i Llongueras est remarquable, permettant d'associer à l'architecture, à la sculpture et à la peinture, lorsque celles-ci ont été conservées, des éléments essentiels au fonctionnement d'une église entre le IXe et le XIIIe siècle.

Comme toujours dans ses publications, l'auteur articule ses propos de manière très méthodique avec une longue introduction générale (pp. 20-27) où la démarche et le but sont clairement exposés. S'ensuivent cinq chapitres: historiographique pour le premier (pp. 31-34); typologique pour le deuxième (pp. 35-74); le troisième replace la création des objets dans le contexte géopolitique de la Catalogne entre le IXe et le XIe siècle (pp. 75-111); le quatrième s'inscrit dans la continuité en abordant les XIIe et XIIIe siècles (pp. 113-164); et le cinquième renoue avec un thème cher à l'auteur, l'œuvre de Limoges et ses dérivés, ici en terres catalanes (pp. 165-187). 27 planches accompagnent les propos. Les objets y apparaissent à la même échelle, les uns à côté des autres selon un ordre chronologique, en présentant d'abord les œuvres catalanes, puis celles d'autres régions et pays, accompagnées de dessins pour une meilleure lisibilité des détails qu'une photographie aussi bonne soit-elle, en couleur ou en noir et blanc, ne permet pas de discerner correctement. Il est en outre fort opportun d'avoir associé des représentations peintes et sculptées de calices, croix, crosses, encensoirs et autres pièces en situation ou en action, si l'on peut dire ainsi. Le volume est complété par un catalogue où chaque œuvre est photographiée, décrite et comparée. Les références bibliographiques qui concluent les fiches renvoient à la bibliographie générale (pp. 408-419). Le souci permanent d'accompagner le lecteur, de lui faciliter la consultation du livre, se remarque encore par la présence d'un index très complet. Un seul reproche peut-être: les textes ont bénéficié d'une traduction en castillan et en anglais, mais non en français.

L'ouvrage est dédié à Josep Gudiol i Cunill (1872-1931). Sans avoir été le premier à s'intéresser aux objets orfèvrés des églises médiévales de Catalogne, sa démarche scientifique fait de lui "le" pionnier dans ce domaine –pour reprendre le terme employé par Lourdes de Sanjosé i Llongueras. Avec *Al servei de l'altar*, l'auteur s'inscrit dans la poursuite de l'œuvre de l'illustre archéologue et apporte un complément à sa précédente publication: *Esmets d'orfebreria litúrgica en la documentació catalana (segles IX-XIV)*. *Recull previsual*, Vic, L'Arxiu Biblioteca Episcopal de Vic, 2017. Ainsi a-t-on en main à la fois une première synthèse et l'ensemble de la documentation textuelle et matérielle sur laquelle l'auteur prend appui.

Avant d'aborder les œuvres catalanes, les calices, patènes, croix, encensoirs et crosses sont appréhendés de manière générale à travers des représentations essentiellement médiévales tirées de manuscrits, de divers objets en ivoire et orfèvrés, et même de pièces de monnaie. Mais s'arrêter à cela serait réducteur. L'auteur convoque les textes, en commençant par l'Ancien et le Nouveau Testament, poursuivant avec ceux qui, comme les actes de conciles ou de synodes, concernent les rites et donc la liturgie, afin d'en présenter la ou les fonctions à travers le temps, ce qui n'est évidemment pas sans conséquence sur leur évolution et leur diversité. La question des matériaux est bien entendu abordée et une sélection d'œuvres que l'on pourrait qualifier de "maîtresses", conservées dans divers fonds européens et américains, est présentée.

L'étude des pièces catalanes des IXe, X^e et XIe siècle reste difficile faute d'œuvres conservées : six en tout et pour tout (une couverture de livre, une réserve à saint chrême, un autel portatif, deux calices et une patène) alors que les textes émanant de cathédrales (Elne, Vic, Seu d'Urgell, Gérone et Barcelone) et d'abbatiales (essentiellement Ripoll) ne sont pas avares en mentions de calices, encensoirs, croix, devants d'autel et autres objets en or, argent, agrémentés de gemmes ou d'émaux. Les siècles suivants sont encore très renseignés grâce aux documents d'archives et le nombre d'objets conservés est plus important, notamment pour les calices et les encensoirs, dont un grand nombre est conservé au Museu Episcopal de Vic. Toutefois, ils correspondent peu à ceux mentionnés dans les inventaires et testaments ayant été le plus souvent réalisés dans des matériaux moins précieux, tels le cuivre et l'étain. Chaque type d'objet liturgique est appréhendé de manière méthodique, avec quelques adaptations en fonction de leurs spécificités. On apprécie qu'il soit fait pour chacun d'eux un état de la documentation, des matériaux et des techniques, des œuvres conservées et des comparaisons possibles, même si cela engendre des effets de répétitions lorsque la lecture est en continue, ce qui, dans ce genre d'ouvrage est cependant rarement le cas. La classification des encensoirs des XIIe et XIIIe siècles en trois groupes eux-mêmes divisés en plusieurs sous-groupes a certainement été très utile à l'auteur pour ses travaux, mais reste difficile à suivre. Toutefois, le rapprochement de leurs décors avec la sculpture monumentale et l'enluminure démontre parfaitement les liens étroits tissés entre les différentes techniques au sein d'une société. L'étude quasi chirurgicale des textes et des œuvres permet à Lourdes de Sanjosé i Llongueras de relever et d'expliquer les changements produits par l'apparition en Catalogne, dans le courant du XIIe siècle, de la technique mise au point dans les ateliers de Limoges. Les ateliers d'orfèvrerie, dont on peut soupçonner l'existence à travers les multiples donations pour l'achat ou pour la restauration d'objets, se trouvent alors confrontés (pluriel) à l'attrait pour les émaux aux matériaux moins onéreux et aux couleurs plus chatoyantes. L'inventaire des biens mobiliers du monastère de Sant Joan de les Abadesses, dressé en 1217 (pp. 117), est un témoignage exceptionnel à cet égard, où parmi les 62 objets recensés, 10 sont éigs "en œuvre de Limoges", auxquels il faut ajouter un certain nombre –non précisé– de candélabres du même genre. Il n'est donc pas étonnant que cette concurrence ait incité les ateliers, tout en conservant leur savoir-faire hérité des siècles précédents, à s'ouvrir à la nouvelle technique, à créer des œuvres "à la manière de Limoges", lesquelles ne seraient pas faciles à distinguer sans les expertises de l'auteur.

Dans ce bel ouvrage, Lourdes de Sanjosé i Llongueras s'essaye, dans un exercice périlleux, à des propositions de reconstitution, dont une croix de la seconde moitié du XIe siècle (pp. 99-100) qui va au-delà de la simple description puisqu'il-illustrée par deux dessins et un montage photographique (fig. 75-77). Dans d'autres cas, elle propose des rapprochements avec des œuvres connues. Pour ces croix, le regard est tourné vers le monde carolingien et byzantin. La production ibérique est évoquée, mais peut-être mise de côté trop rapidement, sans renvoi à un exemple ou à une publication pour, sinon convaincre le lecteur, du moins lui permettre de faire sa propre opinion. La question du supposé devant d'autel en argent mis en vente dans les années 1914-1915, connu par une photographie provenant de la bibliothèque de Josep Puig i Cadafalch, a aussi été un prétexte à un essai de restitution (pp. 160-161

et pl. 27, pp. 242-243). Le résultat étonne tant il se démarque de ce que l'on connaît de ce type d'œuvre à travers les exemples orfèvres conservés hors Catalogne, et ceux, certes en bois peints, issus de ces églises. Mais il faut considérer cela comme des tentatives, des prémices qui ouvriront, nous l'espérons, vers d'autres essais de ce genre afin de montrer la probable diversité de la production en Catalogne au cours de cet espace temps.

Pour toute personne s'intéressant à l'orfèvrerie médiévale, au-delà même des frontières de la Catalogne, l'ouvrage de Lourdes de Sanjosé i Llongueras s'avère dès à présent incontournable, comme ceux de Marie-Madeleine Gauthier l'ont été et le sont encore pour les émaux de Limoges.

On ne peut conclure sans faire mention du remarquable travail éditorial. Outre son contenu scientifique, l'ouvrage en lui-même est une belle œuvre.

GÉRALDINE MALLET

Université Paul-Valéry. Montpellier

Lourdes de SANJOSÉ LLONGUERAS, *Obras emblemáticas del taller de orfebrería medieval de Silos: "el Maestro de las Aves" y su círculo*, Santo Domingo de Silos, Abadía de Silos, 2016, 348 pp. (Studia Silensia. Series Maior; 6). ISBN 978-84-606-9972-9.

La prestigiosa colección *Studia Silensia*, en su serie *Maior*, publica un nuevo volumen de indudable interés para los historiadores del arte y medievalistas en general. Su autora se propone analizar y definir las características del taller de orfebrería y esmaltes de la abadía de Silos en su periodo de esplendor, que coincide con la segunda mitad del siglo XII (p. 15). Con este fin, selecciona cuatro de sus obras emblemáticas: la arqueta de marfil, el frontal con esmaltes (hoy custodiados en el Museo de Burgos), el báculo del abad Juan Gutierre (propiedad del Museo de Silos) y el báculo de la colección privada Casacuberta Marsans, identificados como báculo I y II, respectivamente. El método descriptivo que utiliza no se limita a considerar cada pieza en sí, sino que trata de situarla en su contexto histórico, proponiendo casos paralelos en la producción escriptoria y escultórica de la abadía castellana y de otras latitudes. Con "artesanía benedictina", se logra descender a los detalles más sutiles, descifrando motivos, enmarques, cromatismos, simetrías, ejes, movimientos, etc.

Conforme a esas premisas, el primer capítulo (pp. 14-41) delinea las coordenadas histórico-culturales imprescindibles para que el lector perciba la dirección e intensidad de los influjos ultrapirenaicos recibidos por el taller silense. De hecho, su maestro principal conocía el trabajo que se desarrollaba en Conques y en Limoges (p. 15), e incluso la cultura ornamental musulmana (pp. 19-20). Otro aspecto de interés mencionado en las páginas iniciales es el vínculo que la evolución artística mantiene con la implantación del rito francorromano. Estamos de acuerdo en que la progresiva asimilación del nuevo ceremonial supuso una renovación arquitectónica (p. 16). Sin embargo, la consideración de Silos como la abadía *abanderada de la nueva liturgia*, en contraposición a San Millán de la Cogolla, tiene un débil respaldo documental (pp. 21-22).

La arqueta, objeto del segundo capítulo (pp. 42-56), data de 1140-1150 y marca la primera etapa. Tallada en el taller islámico de marfil de Cuenca en 1026, fue posiblemente reconvertida en receptáculo de las reliquias de santo Domingo (p. 44). La iconografía de sus dos esmaltes –el *Agnus Dei* y el santo abad– constituye un antecedente del frontal y del báculo I (p. 201).

Sin duda, el frontal esmaltado (ca. 1160-1170) es la pieza central del libro (pp. 66-157), dada su condición de obra *maior*, única y excepcional, salida del taller silense, perteneciente ya a la segunda etapa. La autora declara que en él convergen tradiciones diferentes, a partir de las cuales el maestro crea su propio repertorio (p. 97). El programa iconográfico cuenta con dos polos de atención: la *Maiestas Domini* y los doce apóstoles. El estudio minucioso de las partes compositivas (vermiculados, orlas, tipologías arquitectónicas, microesculturas, esmaltes) lleva a concluir que *el maestro sintetiza los motivos y detalles, los explora, los renueva y los adapta a su universo con un resultado realmente novedoso* (p. 70).

Los capítulos cuarto, quinto y sexto, que giran en torno al báculo, podrían haber sido objeto de un tratamiento conjunto, dada su temática y brevedad. Las dos piezas estudiadas, una de ellas asociada al abad Juan Gutierre II de Silos (ca. 1175-1189), se incluyen en la tipología del “báculo con serpiente” o con dragón. De su análisis se desprende que el frontal fue la principal fuente de inspiración (p. 190) y que el báculo II tiene una clara filiación silense.

El capítulo séptimo (pp. 196-199) enfatiza el significado de las aves y forma casi una entidad con las conclusiones que le siguen (pp. 200-201). Ciertamente, el artífice de Silos bien merece ser conocido como “el Maestro de las Aves”, en virtud de su extraordinaria sensibilidad hacia estos seres fantásticos, que plasma con esmerado detallismo y precisión (p. 141) y *que surgieron del mundo fantástico al que estaba ligado* (p. 201). Pero, además, este maestro muestra ser un gran conocedor de la tradición pictórica y escultórica local, magistralmente representada en el Beato de Silos y en el propio claustro de la abadía. De hecho, a lo largo de todo el libro se acentúa el nexo entre el *scriptorium*, el taller de escultura y el de orfebrería.

En suma, la Dra. Sanjosé ha puesto en valor el carácter excepcional de este taller monástico, tanto por los recursos técnicos como por la creatividad de su principal artífice. Gracias a una simbiosis original entre lo foráneo y lo específicamente silense, estima que *no existe una obra dentro de la segunda mitad del siglo XII de orfebrería y esmaltes de tradición hispánica o limosina (...) de tan alta calidad como el Frontal con esmaltes* (p. 19). Buena cuenta de ello dan las abundantes láminas reunidas en el apéndice (pp. 202-326). Nos queda, pues, felicitar a la autora por esta publicación que aúna calidad editorial y pericia descriptiva acerca de un taller con personalidad propia, donde la genialidad de un maestro originó una de las obras cumbres del arte medieval europeo.

JUAN PABLO RUBIO SADIA
Pontificio Istituto Liturgico Sant’Anselmo. Roma

Alessandro SILVESTRI, *L'amministrazione del regno di Sicilia: cancelleria, apparati finanziari e strumenti di governo nel tardo medioevo*, Roma, Viella, 2018, 496 pp. (I Libri di Viella; 282). ISBN 978-88-6728-689-8.

Una vez más, la editorial Viella apuesta por los estudios relacionados con el Mediterráneo y la Corona de Aragón. En este caso, además, cuenta con un marcado carácter de fuentes documentales, otro de los aspectos que distingue a la colección. El libro de Alessandro Silvestri nos acerca a conocer la evolución de la administración del reino de Sicilia, partiendo de la dominación angevina y centrándose, ampliamente, en el periodo aragonés. En un contexto bastante complejo en lo relativo a las sinergias que se fueron creando entre la Corona de Aragón y Sicilia, Silvestri retoma la ardua tarea de estudiar la configuración burocrática siciliana y su rol autónomo en el contexto de la Corona de Aragón. Esto es posible, en palabras del autor, gracias a la enorme masa documental conservada tanto en los archivos sicilianos como en los archivos de los territorios de la antigua Corona de Aragón peninsular. De hecho, para llevar a cabo este estudio ha empleado documentación procedente del Archivo de la Corona de Aragón, así como del Archivo del Reino de Valencia y del Archivo de Estado de Palermo.

Por lo que se refiere a la estructura general, la obra comienza con una amplia introducción donde el autor realiza una exhaustiva revisión historiográfica sobre la construcción y desarrollo de la administración estatal, abarcando el mundo mediterráneo y el anglosajón. Tras este prefacio, el libro se articula en tres partes. En el primer bloque, Silvestri analiza el origen y la evolución de la cancellería siciliana, con una especial atención a la época del reinado de Alfonso el Magnánimo y a los principales oficiales del reino, tales como el maestro racional o el protonotario. En este último caso, es relevante comprobar el papel singular del protonotario en el consejo regio y en el propio entorno urbano de la isla.

La segunda parte del estudio está dedicada al aparato financiero del reino, al proceso de recaudación de las exacciones y a los oficiales que gestionaban estos ingresos. En especial, pone en contexto el peso que tuvo la isla, financiera y económicamente hablando, en la conquista de Nápoles en la década de 1440. Más allá, resulta interesante vincular este proceso con las reformas administrativas de los años precedentes, ya que –obviamente– influyeron en la configuración del aparato financiero de la isla; sería el caso, por ejemplo, del papel destacado que llegó a ocupar el receptor general.

Finalmente, el autor describe la evolución de los sistemas contables públicos sicilianos, así como la estructura de tal maquinaria y la conservación documental. En este sentido, lleva a cabo un análisis significativo sobre cómo se organizaba y preservaba la documentación, poniendo el énfasis en el proceso de registración, una fórmula que favoreció también la configuración administrativa del conjunto del reino.

Con lo señalado hasta ahora, no hay duda de que, durante la Baja Edad Media, los diversos territorios que conformaban la Corona de Aragón y el espacio mediterráneo tenían características heterogéneas, si bien contaban con puntos de encuentro comunes; Sicilia, en esta realidad, no era una excepción. De todos los puntos en los que se centra el autor, podríamos destacar tres ideas relevantes. En primer lugar, debemos señalar cómo, tras una descripción del origen y evolución de la administración siciliana durante los siglos XII-XIV, Silvestri se centra sobre todo en su desarrollo

durante el siglo XV. Esto es así debido a que la evolución de las prácticas documentarias y los instrumentos documentales permiten reconstruir a la perfección el sistema burocrático siciliano de finales de la Edad Media. Por ello, su estudio está basado en la época de los Trastámara, en general, y en el reinado de Alfonso el Magnánimo (1416-1458), en particular. En segundo lugar y ligado a lo anterior, la obra es interesante en cuanto a que muestra el marco siciliano en consonancia con la realidad aragonesa y de la Europa mediterránea. En este sentido, los elementos comparativos son muy oportunos, tal como muestra la influencia de la dinástica de los Anjou y su reflejo en otros sistemas de gobierno europeos, entre otros muchos ejemplos. En tercer lugar, otro asunto muy interesante, y que sin duda podrá ser estudiado en un futuro, es el de la movilidad social. El autor realiza un recorrido pulcro por los agentes y oficiales regios de la administración siciliana, a la par que los relaciona con las elites locales. En este contexto, sería también muy útil reflexionar –aún más– sobre los vínculos y lazos que establecieron estos agentes en otras realidades peninsulares de la Corona, tal como se muestra en el tema financiero.

Finalmente, solo queda añadir que una obra de estas características solo es factible con un profundo análisis de la documentación desde un punto de vista institucional y administrativo. Como se ha demostrado en los últimos años, tales aspectos son temáticas muy en boga en los últimos tiempos, gracias a las cuales se están renovando las clásicas tradiciones historiográficas. Sin duda, el estudio de las técnicas documentarias y burocráticas de los sistemas públicos es un argumento de primer orden para comprender la configuración de los estados europeos.

ESTHER TELLO HERNÁNDEZ
Universitat de València

Abel SOLER, *Enyego d'Ávalos i l'autoria del Curial*, València, Institució Alfons el Magnànim, Centre Valencià d'Estudis i Investigació - Publicacions de la Universitat de València - Institut d'Estudis Catalans, 2018, 307 pp. ISBN 978-84-7822-762-4 (IAM-CVEI), 978-84-9134-243-4 (UV).

Un dels temes més controvertits de la història de la literatura catalana ha estat l'assignació de l'autoria del *Curial e Güelfa*. ¿Com és possible que no se'n tingués notícia fins a la seua aparició a la darrerria del segle XIX, entre els fons de la Biblioteca Nacional d'Espanya, i la definitiva publicació el 1901 a càrrec de l'erudit Manuel Milà i Fontanals? En efecte, el manuscrit apareixia sense autor i sense títol, i des de llavors els professionals han temptat amb més o menys sort la recerca de la mà qui el va escriure.

Des d'un principi hi hagué el convenciment que l'autor havia de ser necessàriament un lletraferit del Principat. Aquesta filiació de la "pàtria catalana de l'autor" permetia rebaixar el desequilibri respecte dels "valencians", amb un saldo inequívocament favorable a favor d'ells, amb l'Ausias, el Jordi Santjordi, el Jaume Roig, el Corella, la Isabel de Villena i, sobretot, a efectes de novel·les de cavalleria, el Tirant de Martorell. Els prejudicis regionalistes han sembrat un camp de mines que no han afavorit la compressió d'un text aparentment fàcil, però d'una gran complexitat si el llegíem entre línies.

Ben aviat els lexicògrafs advertiren la presència d'una col·lecció de paraules pròpies del sud de l'Ebre, cosa que erosionava considerablement l'atribució a un escriptor del nord. Els analistes s'adonaren, a més, que l'autor coneixia molt estretament escenaris i personatges de les repúbliques italianes del XV, en particular el ducat de Milà i el regne de Nàpols; algú que devia haver seguit les petjades d'Alfons el Magnànim. El desconcert augmentà quan els estudis paleogràfics i codicològics avalaven que el paper era nord-italià, que la lletra era la usada a la cancelleria napolitana cap al 1440, però que el manuscrit es relligà a Toledo cap a la fi de la centúria. Aquesta dada, com es pot comprendre, no podia sinó disparar la perplexitat. Amb tot, els manuals de literatura catalana continuaven amb la sempiterna cantilena de l'anònim autor del Principat.

Els darrers vint anys han significat una revisió en profunditat de les bases literàries del *Curial*. Sens dubte, Antoni Ferrando n'ha sigut un dels principals instigadors. Ell i Maria Teresa Ferrer i Mallol començaren a buscar candidats entre el cercle de curials del Magnànim. Allí i enlloc més, per tot el que deia la novel·la i com ho deia, degué germinar l'ambient propici per a la seua manufactura. Ferrando proposà Joan Olzina, secretari del Magnànim; Ferrer, el cerverí Lluís Sescases –usuari, doncs, d'una llengua de transició entre l'occidental i oriental–, escrivà de la cancelleria, bibliotecari i secretari reial. Hipòtesis no verificades, però que perfilaven el retrat robot de l'autor. Ara Abel Soler, sota la direcció d'Antoni Ferrando, ha passat a confegir alguna cosa més que un simple esbós.

El llibre, síntesi d'una tesi doctoral de més de cinc mil pàgines, és un *tour de force* erudit, d'anàlisi minuciosa de les característiques formals del manuscrit, dels trets literaris i de les connexions extra-literàries com no s'havia efectuat mai. No puc per falta d'espai entrar a fons en l'argumentació d'Abel Soler. Ara bé, la bateria de raonaments que fa servir redueixen els candidats a un del sol: Enyego d'Àvalos, un home que descriu com pocs un camí d'ascensions cap al poder i la glòria. Nen encara, ha de fugir de Castella amb la seua família el 1422 per haver donat suport en el fracassat colp de força dels infants d'Aragó. En la cort reial de València es catalanitza lingüísticament, s'integra en la «cambra del rei», passa a les Itàlies on esdevindrà no sols un dels artífexs de la diplomàcia i la guerra del Magnànim, sinó un dels grans intel·lectuals del moment, propietari d'una de les millors biblioteques privades europees. L'embolic lingüístic i referencial del *Curial* quedaria resolt: l'escriu un castellà en el català de València, però amb uns tocs humanistes impossibles als Països Catalans del Quatre-cents, mentre que el manuscrit seria relligat a Toledo per les connexions familiars D'Àvalos. Cal prendre's seriosament la tesi d'Abel Soler: il·lumina allà on tot fins ara eren ombres.

FERRAN GARCÍA-OLIVER
Universitat de València

María Elisa VARELA RODRÍGUEZ (ed.), *La historiografía medieval davant la crisi = La historiografía medieval ante la crisis*, Girona, Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona - Documenta Universitaria, 2015, 234 pp. (Estudis de Cultura Escrita i Visual; 3). ISBN 978-84-9984-295-0.

Aquest llibre, obra de cinc autors coordinats per Elisa Varela de la Universitat de Girona, pren la crisi com a referent per examinar el pes del present en l'estudi del passat.

A la *Crisis de mercaderes. Crisis de hombres. Lenguaje, ideales y concepciones en las cartas del mercader Francesco di Marco Datini*, Paolo Nanni, de la Universitat de Florència, vincula les crisis del segle XX amb l'afany dels historiadors de trobar en el passat la comprensió del mals del present. Al seu entendre, la crisi és un conjunt de traumes que afecten els fonaments d'una societat, i comporten transformacions, no sempre negatives. Les fallides bancàries dels segles XIV i XV a Itàlia, per exemple, van tenir conseqüències positives en l'economia i l'ajut. I l'emancipació del llegat cultural de l'Edat Mitjana hauria estat condició necessària per al desenvolupament econòmic de la Moderna. Per aprofundir-hi, analitza la correspondència del mercader Francesco di Marco Datini, un home del segle XIV, racionalista i creient, que té consciència de les desgràcies dels seus conciutadans i està preocupat per la pròpia salvació. Segurament per això, i pel fet de no tenir fills, va deixar els seus béns a la Comuna perquè amb ells es posés en marxa una institució de caritat encarregada de la distribució d'aliments entre els pobres.

Estranyament el treball de Gabriele Archetti, de la Universitat Catòlica del Sagrat Cor, de Milà, *L'educazione dei pueri oblato: reclutamento, formazione e finalità*, no té cap relació amb cap crisi, però és fascinant. Els *pueri oblato* eren els nens que els pares donaven de petits als monestirs perquè hi fossin criats i educats i esdevinguessin monjos. Eren nens d'òrgens socials diferents: de famílies riques, donats amb béns patrimonials, i de famílies pobres que passaven gana i no els podien alimentar, i nens amb deformitats físiques que les famílies no volien tenir. És veritat que els oblats a vegades tenien només tres o quatre anys, i per tant eren donats sense tenir en consideració la seva llibertat, però també és veritat que l'oblació va ser fins gairebé el segle XIX la forma més humana de protecció i supervivència de nens de famílies pobres. Seguint el comentari a la Regla que el segle IX va escriure el monjo Ildemar de Corbie, Archetti explica el sentit religiós de l'oblació, el tracte que rebien els nens al monestir i com se'ls educava. El lector se sorprendrà de la saviesa educativa dels monjos, i de la sensibilitat amb què tractaven aquells nens apartats de les seves famílies biològiques i integrats en famílies monacals. La idea subjacent era que el món exterior era pecaminós i corruptor, i per això convenia que els nens fossin lliurats als monestirs de ben petits. Ells eren l'autèntica riquesa, la garantia de continuïtat de l'espiritualitat monàstica. Amb més virtuts que defectes, aquesta experiència educativa ha contribuït a modelar la pedagogia actual.

Amb el treball de Juan Carlos Ruiz Souza, de la Universitat Complutense de Madrid, *La Corona de Castilla y León en el siglo XIV: Creatividad y/o crisis. Un ejemplo de desenfoque historiográfico*, tornem a la Baixa Edat Mitjana, entre Alfons X i els Reis Catòlics, quan la monarquia intentava concentrar el poder i els nobles s'hi resistien. A causa del conflicte, de les epidèmies i de la necessitat de repoblar i

organitzar els territoris conquerits durant el segle XIII, l'expansió territorial de Lleó i Castella restà bloquejada durant el XIV. Això va facilitar la creativitat de la cultura i l'art. A l'emirat de Granada es van construir els palaus més famosos de l'Alhambra, i la Corona de Castella es va omplir de monuments entre els quals palaus reials amb forta presència d'elements de l'art andalusí. Aquests palaus són, diu l'autor, l'expressió artística del projecte polític d'enfortiment monàrquic, i de gènesi de l'Estat modern, que va unida a la idea d'Espanya com unitat que assimila o integra la pluralitat cultural. Un projecte dissenyat durant el segle XIII pel rei Alfons X i l'arquebisbe Rodrigo Jiménez de Rada. Durant el segle XIV, doncs, als territoris conquerits no hi ha dues nacions o pobles ni dues cultures sinó un procés de construcció d'una identitat nacional, que acabaria essent l'espanyola. És així com, en l'art i la política de Castella i Lleó durant el segle XIV, l'autor hi veu més creativitat que crisi.

L'article d'Antoni Furió, de la Universitat de València, *La crisis de la Baja Edad Media. En los orígenes de una construcción historiográfica*, és el que sembla adequar-se més a l'objectiu del llibre. El punt de partida és clar: la crisi de la Baixa Edat Mitjana no és un fet sinó una construcció historiogràfica, amb dates precises d'elaboració i caducitat. La idea d'una crisi global del segle XIV es va gestar historiogràficament en el decurs de la primera meitat del segle XX, i va ser obra d'historiadors que van viure els efectes de la primera gran crisi del capitalisme, una prova de que "tota història és sempre història contemporània". El més interessant de l'article és el procés de construcció del paradigma de la crisi quan les recerques dels historiadors van conduir poc a poc cap a una visió global que culminaria els anys quaranta i cinquanta del segle XX quan les aportacions d'historiadors francesos (Perroy, Boutruche, Wolff), anglesos (Postan, Hilton) i italians (Cipolla) "van fixar les línies de la que es convertiria en la interpretació canònica de la crisi baixmedieval". Llavors es va passar d'una visió que privilegiava la fiscalitat com a desencadenant del procés de contracció a una visió que posava èmfasi en la població i lliscava cap al neomalthusianisme, interpretació que la historiografia marxista (Hilton), acceptava, considerant, però, l'exacció senyorial com a més determinant. La segona meitat del segle XX ja hauria estat d'acceptació de la crisi per la majoria dels medievalistes que no s'haurien adonat que es tractava d'una simple construcció historiogràfica, com a tal caduca. I per provar-ho Furió cita en nota final un conegut treball de Bourin, Menant i To publicat a Roma l'any 2014 que vindria a ser com l'acta de defunció de la crisi. Entremig seixanta anys durant els quals no hauria passat res d'important, sembla, des del punt de vista historiogràfic. L'autor podrà dir que del tema n'ha parlat prou en altres llocs, i insistir en que les línies mestres van quedar fixades a mitjà segle XX, però això serà contra l'opinió del que pensem que, si s'hagués de donar una data final, caldria arribar al menys als anys setanta, amb G. Bois, J. Topolski i altres i amb les contribucions al Debat Brenner. I això sense oblidar l'anàlisi que, des de la història econòmica, es fa encara actualment de la crisi baixmedieval com a desencadenant dels canvis que van portar al capitalisme agrari i van dinamitzar el mercat.

Un sentit diferent té l'article de Tommaso di Carpegna Falconieri, de la Universitat d'Urbino, *Secoli oscuri e crisi attuali: usi e abusi dei parallelismi tra medioevo e contemporaneità nelle culture politiche occidentali*. A l'imaginari europeu hi ha, diu, una Edat Mitjana esplendorosa i una espantosa, i les societats d'època moderna i contemporània han privilegiat una o altra imatge segons el seu present.

A l'Edat Moderna va dominar una Edat Mitjana obscura, irracional i decadent. Els romàntics del XIX i els moderns de després, en canvi, van idealitzar l'Edat Mitjana com esglaió necessari en un procés progressiu de millora. La idea de progrés, però, va fer crisi els anys setanta del segle XX, quan va començar el retrocés de l'estat del benestar i s'entrà en el postmodernisme. En l'imaginari postmodern, l'Edat Mitjana es veu com un període d'anarquia i confusió, i als productes culturals que transmeten aquesta visió se'ls diu neomedievals. Són llibres, còmics i films del gènere apocalíptic, amb imatges de barbàrie i fi del món, que presenten una Edat Mitjana de guerrers salvatges i profetes mil·lenaristes. Des de finals del segle passat, a més, en el discurs sobre les relacions internacionals i el confús panorama polític i cultural actual afloren idees i teories que també admeten aquesta qualificació de neomedievals. La modernitat, es diu, ja no existeix, l'ordre mundial està en mutació, i l'Estat, que és el que diferenciava políticament l'Edat Moderna de la Medieval, agonitza. El futur és perfila, doncs, com un període d'anarquia i retorn a l'Edat Mitjana, una època en que no hi havia Estat. Exemple clar de teoria neomedieval és la proposta geopolítica del xoc de civilitzacions, segons la qual la civilització occidental i la islàmica són irreconciliables i el combat inevitable. Els bàrbars medievals destructors de l'Imperi romà són avui els terroristes islàmics, els immigrants d'avui els bàrbars d'ahir que assetjaven l'Imperi romà, i els soldats americans els defensors de la civilització. En resum, avui, es fa un perillós ús i abús ideològic de l'Edat Mitjana per justificar l'acció política internacional i transformar la naturalesa de l'enemic, una prova més de que "la història és sempre història contemporània". Per creure-ho, però, també hauríem de creure que la història que avui es fa a les nostres universitats és un producte tan abominable com aquest neomedievalisme que l'autor descriu.

JOSEP M. SALRACH
Universitat Pompeu Fabra